

# Az ókori Kelet

Komoróczy Géza

Komoróczy Géza (1937) az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékének egyetemi tanára, az MTA Judaisztikai Kutatóközpont vezetője.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:  
*Asszírok: az identitás változásai*  
(2006/1).

**N**apjainkban, a tudományszakok aprózódásának korában, amikor a határterületek is csak kis szekciókat jelentenek, nem szokás nagy, összefoglaló, lexikoncikk-szerű áttekintést adni egy olyan tudományos kutatási területről, amely szaktudományok sokaságát öleli fel, amely számos, önmagában is nagy, szerteágazó szaktudományra tagolódik. Az ókori Keletet – csak így, minden szűkítés nélkül – tárgyal választani olyan, mintha néhány oldalon akarnánk áttekinteni, mondjuk, a kémiát általában, a vizet vagy a latin betűs írásbeliséget. Az átfogó szemlének, ha valaki erre vállalkozik, meg kell / kellene határoznia az ókori Keletet a tér és az idő koordinátaiban, ezeken belül a tárgy főbb aspektusait, mint a természeti körülmények és az emberi létfenntartás kölcsönös viszonya, a népesség megoszlása nyelvek, amennyire lehetséges, ethnikumok, szociális tagolódás, az írásbeliség jellegzetességei szerint, a politikai szerveződés alakzatai, a magasabb szintű kulturális teljesítmény. Külön figyelmet kíván az ókori Kelet helye és szerepe az „óvilág” és – tágabban – az emberiség történetében. Ezen belül is, kapcsolódása a Földközi-tenger keleti medencéjének országaihoz, amelyekben az európai kultúra közvetlen előzményei kialakultak, illetve a Közel- és Közép-Kelet későbbi kultúráihoz, amelyekbe hagyományai beleolvadtak. Végül, hozzátartozik az átfogó szemléhez az ókori Kelet iránt való érdeklődésünk természete, tágabb értelemben a nyugati világ viszonya a Közel-Kelethez és múltjához, szűkebb értelemben a tudományos kutatások céljai, módszerei, ezek változásai, annak magyarázata, hogy miért éppen az ókori Kelet kutatása lett napjainkban a más-sághoz való viszony egyik paradigmája. Mindezt, a maguk teljességében, egy cikk keretei között még érinteni sem lehet; marad néhány részlet megtekintése, madártávlatból.

## ÓKOR

Mind az ókor, mind pedig a Kelet történetileg változó fogalom. A mai értelemben vett *ókor* felső határa nagyjából a nyugat-római birodalom megszűnése, az i. sz. V. század, amelyben Italia politikai építményét elsodorja a népvándorlás, és a keleti tartományok területén önálló hatalomként megszilárdul Konstantinápoly–Bizánc, de emlékeztetnem kell arra, hogy Gibbon történeti műve, a *Decline and Fall*,<sup>1</sup> amely ma – melleleg mondva – nem is annyira történetírói összegezésnek számít, mint inkább forrásnak, amennyiben anyagát sok, azóta félresodródott vagy feledésbe merült írott forrásból merítette: Edward Gibbon (1737–1794) Róma bukását a kora-újkorig vezette el; maga a Római birodalom – a német-római császárság ténylegesen is 1806-ig állt fenn. Az alsó<sup>2</sup> határ, az ókor kezdete, ha ebben az összefüggésben egyáltalán értelmes a kifejezés, puha, módszereikben és forrásanyagukban önállóvá váló történeti diszciplínák hatalmas darabokat hasítanak le belőle, hogy önálló (ős)régészeti / őstörténeti periódusokként kezeljék. Az emberi nem régmúltja, amely a mezopotámiai vagy egyiptomi irodalomban, de Hésziodosznál is, mítosz volt csupán, az ásatásoknak köszönhetően egzakt régészeti tartalmat és tagolást nyert.

A korszakolás folyamatos változása érinti az ókori Kelet meghatározását is. Részben oly módon, hogy meg kell találnunk azokat a kritériumokat, amelyek alapján meghúzhatjuk a kronológiai és fejlettségi határvonalat a megelőző régészeti / őstörténeti / kora-történeti korszakok és az ókori Kelet mint szorosabb értelemben vett

történelem között. Részben pedig oly módon is, hogy maga a mai ókori Kelet fogalom is ennek a leválasztó megkülönböztetésnek köszönheti létét. Ami a XIX. század elején még pusztán előzménynek számított a Mediterraneum térségének a görög–római forrásokból ismert történelme, jelképes határvonalat húzva: „a trójai háború” előtt, azt ma önálló, a görög–római világgal időtartamában és forrásanyagának terjedelmében is összemérhető korszaknak tekintjük. Eduard Meyer (1855–1930), aki elsőként és utoljára írt olyan ókori történelmet, amely korának megfelelő szintű, egyenletes – a mezopotámiai, egyiptomi stb. szöveganyagra is kiterjedő – forrásismeret alapján, egységes szemlélettel, ma is figyelmet érdemlő módon tárgyalja az Irántól, Mezopotámiától, Kis-Ázsiától Egyiptomon át Hellaszig, Italiáig, Hispaniáig terjedő térséget: a *Geschichte des Altertums*<sup>3</sup> integrálni tudta a XIX–XX. század fordulójának felfedezéseit, az ásatások eredményeit, a frissen megfett írásos emlékek hozamát a klasszika-filológia hatósugarában kifejlődött ókori történelembe. Ezen az alapon épült ki a német tudományosságban az *Altertumswissenschaft*, magyarul – Kerényi Károly szavával – *ókortudomány* fogalma,<sup>4</sup> így, hangsúlyozottan egyes számban, tartalmilag akkor még „a Dél” mellett kevés Kelettel, de fogalmi keretet nyújtva a Kelet integrálásához is. Ma az ókortudomány szó már inkább csak gyűjtőnévként él tovább. Gibbonhoz képest gyakorlatilag elveszett belőle a Közel-Kelet egész története a hellénisztikus kort követően. Eduard Meyerhez képest ténylegesen különváltak azok a tudományok, amelyek Egyiptommal és a Közel-Kelet országaival foglalkoznak, időben részben a görög–római világot megelőző, részben azonban vele párhuzamosan élő kultúrákkal. Megjegyzendő, hogy az ókortudomány egészen végighúzódik az a hasadás, amely a régészeti kutatást, a tárgyi emlékek vizsgálatát a nyelvi természetű forrásanyag, az írott szövegek vizsgálatától elválasztja. Folyton megújuló, az igényes vállalkozásokban magától értetődő program ennek a két kutatási területnek az összekapcsolása, de minden ez irányú törekvés vagy eredmény csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerves és intézményes egység nincs meg többé, sem az oktatásban, sem a tudományszervezésben, legfeljebb egyedi vállalkozásokban.

Az ókori Kelet fogalmában az ókor az ímént mondottak értelmében a XIX–XX. századi tudományfejlődésnek köszönheti létét, egy olyan változásnak, amely a tudományos kíváncsiság és az általános kulturális érdeklődés növekedésével, a kutatási módszerek gazdagodásával és finomodásával, a forrásanyag gyors ütemű gyarapodásával további részekre tagolta azt, amit régebben régiségnek, majd már ókornak nevezünk. Ha az ember bevilágít a sötétbe, meg tud különböztetni addig nem észrevett részleteket. Az ókori Keletet, az ókornak nevezett múlt szerves részét, a tudományos kutatás teremtette meg, lépésről lépésre.

Ami az ókori Kelet fogalmának idő-dimenzióját illeti, nyilvánvaló, hogy a térség története nem emelhető ki az ókor egészének történetéből. A kezdet határa nem húzható meg élesen, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a neandervölgyi ember közel-keleti maradványait, de akár a gyűjtögető–zsákmányoló létfenntartásról a növénytermesztésre és állattartásra áttérő létfenntartás legkorábbi lelőhelyeinek anyagát éppen olyan joggal igényli magának az egyetemes őstörténet vagy a régészeti anthropológia, mint az ókori keleti történelem kutatása, míg számos i. e. 5. évezredi kultuszhely szerves folyama-

tosságot mutat a későbbi mezopotámiai templomokkal vagy a ziqurratukkal.

Az utóbbi évtizedekben, nagyjából a második világháború után, az ókori Kelet kutatásában elmosódott vagy éppen megszűnt, de legalábbis irrelevánsnak bizonyult az őstörténeti és történeti korok régebben nagy szerepet játszó éles megkülönböztetése. Ennek egyik oka a régészeti és történeti kutatások újabban erős anthropológiai irányultsága.<sup>5</sup> Az amerikai kulturális anthropológia<sup>6</sup> volt az az elméleti keret, amely lehetővé tette, hogy az elszigetelt ásatásokat vagy szöveges adatokat nagyobb összefüggésbe állítsuk. A másik ok talán sokkal mélyebben fekszik, mint a szoros értelemben vett történeti kutatás illetékessége. A világgazdaság kifejlődése / globalizáció recens, és sok tekintetben ellentmondásos folyamatai felhívták a figyelmet a korábban deskriptív vagy lenézőleg természetinek, primitívnek stb. nevezett népekre, a gyarmatosítás hozzákötötte ezek sorsát a legfejlettebb világhoz, a gyarmatrendszer felszámolása pedig szükségessé tette, hogy a kezdetleges létfenntartási körülmények között élő népek is lehetőleg felzárkózzanak a fejlettebbekhez. Napjainkban szerepet kaptak azok a népek is, amelyeket korábban a régi szellemű néprajzi őstörténet csak mint a történelem meghaladott korszakainak tanúfalát vagy emlékköveit tartott számon és tanulmányozott. A harmadik ok kétségen kívül az, hogy a feltárások számának gyarapodása, az ismeretek bővülése, az összehasonlító kutatások erősödése világossá tette, a Közel-Keleten bizonyosan, a politikai történelem éles határain áthatoló szerves kontinuitás vonalait. A közel-keleti kultúrák ősz eredetiek (*pristine*) voltak, nem feltétlenül egy szűken körülhatárolt földrajzi ponton, hanem szélesebb körben, fennmaradásukat és fejlődésüket részben a rendszer elemeinek kölcsönhatása és belső erők irányították. Merőben technikai szempontból és technikai szinten meg lehet ugyan különböztetni egymástól a történelem előtti (*prae-historikus*) / őstörténeti (*Urgeschichte*) korszakokat: a meghatározó folyamatok valójában átvágják ezeket a technikai határokat.

## KELET

Nem kevésbé problematikus a *Kelet* fogalma. Ez, ahogyan a történeti irodalom használja, a rómaiaktól ered. A Földközi-tenger keleti partjainál fekvő vagy még távolabb eső térségeket konkrét földrajzi–politikai nevekkel illették: Aegyptus, Asia, Galatia, Cappadocia, Cilicia, Syria, Judaea / Palaestina, Arabia, Armenia, Osrhoene, Mesopotamia, Parthia stb. Az *oriens* szó tág, hétköznapi jelentésében mint a lakott világ keleti része Cicero, Vergilius, Ovidius műveiben tűnt fel először. Diocletianus és Constantinus császárok igazgatási reformjában a négy *dioikészis* / *diocesis* egyike volt az *Oriens*, amely eredetileg az egész Keletet magában foglalta, Libyától és Aegyptustól Kilikiáig és az Euphratész térségében fekvő provinciáig. Az afrikai provinciákat Valens császár választotta le róla. Keletnek kivált azokat a területeket nevezték, ahol a lakosság túlnyomórészt nem görög nyelvet beszélt.<sup>7</sup> Iustinianus császár alatt az *Oriens* Syriát, közelebről, *Syria I (prima)*-t jelentette, ténylegesen Antiokheia térségét.

A középkorban a keresztes hadjáratok és szentföldi zárandoklatok, a kora-újkorban pedig a török háborúk tapasztalatai tágították és színezték a Kelet fogalmát. A Nyugat az európai világképben Európa, közelebről, Nyugat-Európa volt, s en-

nek oppozíciójaként jelent meg a Kelet, Egyiptomtól nagyjából Iránig. Az újkori Európa aztán kiterjesztette a jelentését egészen a Csendes-óceánig. Ekkor már szükségessé vált a pontosabb megjelölés: a Közel-Kelet (*Near East / Naher Osten / Proche-Orient*); az európai nyelvekben a török háborúknak, az Oszmán birodalom folyamatos balkáni és közép-európai jelenlétének köszönhetően ez az elnevezés rögzült. Angliában az első világháború körüli években, az angol birodalom stratégiai érdekeire tekintettel, lévén hogy Angliából nézvést már Málta és Szuezi is Kelet, a közel-keleti térséget Közép-Keletnek (*Middle East*) nevezték, Kelet-Ázsia (*East Asia*) pedig, és ami még távolabb volt, Távol-Keletnek (*Far East*) számított. Ma a Közel-Kelet a leggyakrabban használt elnevezés, hol oda értve Egyiptomot is, hol nem, de Iránt mindenképpen. Az Elő-Ázsia (*Vorderasien*) vagy a magyarul szokatlanabb Nyugat- / Délnyugat-Ázsia (*Western / Southwestern Asia*) név Egyiptomot, természetesen, nem foglalja magában.

Az ókori Kelet (*der Alte Orient / Alter Orient*), ókori Közel-Kelet (*Ancient Near East*) ily módon tulajdonképpen politika- és tudománytörténeti fogalom, határai nem húzhatók meg pontosan sem térben, sem pedig időben. Mai felfogásunk szerint ide vehetők a következő mai országok / térségek: Kis-Ázsia, Kelet-Törökország (Anatólia), Örmény-felföld, Transz-Kaukázia stb., a Levante,<sup>8</sup> Arábia, a Folyamköz / Mezopotámia (Szíriának az Euphratésztől keletre eső része és Irán), a Perzsa-öböl térsége, Irán.

További problémát jelent, hogy e lazán körülhatárolt térség kisebb történeti egységei közül mit sorolunk az ókori Kelet történetéhez, és mi számít inkább a klasszikus – görög–római – világhoz.<sup>9</sup> Hérodotosz a görög győzelem történetét írta meg, de tárgya, a perzsa–görög háborúk ábrázolása érdekében ismertette az oppozíció másik oldalának általa felkutatott történelmét is. Az ókortörténetben a klasszikus – de időközben már anachronisztikusan kitágult – *Oriens* fogalmára alapozva alakult ki az *Oriens antiquus*, az antik világ Keletje: Egyiptom, Szíria–Mezopotámia, Anatólia (amely név maga is a 'kelet' jelentésű görög *anatolé* szóból ered) / Armenia, Nyugat-Irán, gyakorlatilag az egykor az Akhaimenida dinasztia uralma alá tartozó hatalmas térség. Közbevetőleg megjegyezve, bámulatos ragaszkodással a görög–római történeti szemlélet hagyományhoz, éppen az a világ, amelyet Hérodotosz Hellasz ellenfelének és politikai–kulturális tekintetben ellenpólusának mutatott be. Ez a területi és nyelvi körülhatárolás kielégítette az ókori keresztény egyházatyákkal foglalkozó tudományt (patrisztika, patrológia), célszerűen megkülönböztette a római katolikus kereszténységet az orthodox egyházaktól.

Phrúgia ugyanazon a területen fekszik, ahol korábban a hetiták éltek. Az ókori Izrael szerves része volt Elő-Ázsia nyugati térségének, egyike azon kis országoknak, amelyeket hol az asszírok, hol az egyiptomiak fenyegettek, majd Róma függőségbe került, s végül római provincia lett. Egyiptom, Kis-Ázsia, Szíria, Arábia hozzákapcsolódott a Római birodalom történetéhez. A történeti gondolkodásban a római integráció feledésbe borította azt, hogy ezeknek a térségeknek korábban is, később is volt önálló történelmük. Korábban intenzív érintkezésben álltak a tőlük keletre eső térség országaival. Közép-Ázsia nemcsak kereskedelmi kapcsolatban állt Mezopotámiával: korai történetének egy részében hasonló fejlődésen ment át. India, még távolabb Kína, nyugat felé pedig Egyiptom és Észak-Afrika korai – és hasonló – írásrendszereikkel ugyanolyan

rangú kultúrák, mint a korai Mezopotámia, és történelmük is összeért, vagy legalább közvetett kapcsolat állt fenn közöttük. Az ókori Kelet története, ha minden kapcsolati szál mentén végigmegegyünk, könnyen teljes világtörténelemmé duzzad.

Hangsúlyozni kell, hogy Kis-Ázsia, Mezopotámia, Nyugat-Irán távolibb keleti kapcsolatai ugyanolyan fontos részei az ókori Kelet történelmének, mint a nyugatiak, még ha a kutatás esetlegességei folytán részleteiket kevésbé ismerjük is. Az indiai asztronómia gyökerei Mezopotámiáig érnek, mint ahogyan a Földközi-tenger ókori kultúráit is ezer szál köti, fémművesség, írás, üveg, a Közel-Kelethez. Az érintkezés, persze, kétirányú volt: szerves kapcsolat. Az ókori Keletnek Egyiptomra és Mezopotámiára fókuszált, a Biblia vagy Hellasz nézőpontjából írt történelmét előbb-utóbb ki kell majd egészítenünk Közép-Ázsia vagy India felől is.



Gudea lagasi uralkodó (enszi) diorit szobra, i. e. 2100 k.  
(Paris, Louvre)

A kalandokat nem kerülő keleti utazók, török fogságba esett gyaurok, a Magas portához vagy a fényes Iszfahánba tartó európai diplomaták nem behúnyt szemmel mentek el a Közel-Kelet elhagyott régiségei mellett. Jelpép értéket tulajdoníthatunk annak, hogy az egyik legelső jelentős régészeti felfedezés Keleten, amely felfedezés máig nem veszített jelentőségéből, éppen antik emlék volt. Törökországban, Angora / Ancyrában (*Ancyra in Galatia*, ma: Ankara), az Altundağ lábánál, a Hacı Bayram mecset mellett a Tiberius császár alatt Augustusnak és Rómának szentelt templom<sup>10</sup> falain fennmaradt, csaknem sértetlen római feliratot, Augustus császár önéletrajzát (*Monumentum Ancyranum*) I. Ferdinánd német-római császár és magyar király I. Szülejmán szultánhoz küldött követe, a belga

Augier (Ogier) Ghiselin (Ghislan) de Busbecq (1520/21–1592) fedezte fel (1555).<sup>11</sup> Magyar vonatkozása miatt megjegyezhető, hogy a Portánál a követséget (1553–1557) Verancsics Antal (1504–1573) egri püspök és Zay Ferenc (1505–1570) főkapitány vezették. Tagja volt a Fuggerek egy időben budai ügyvezető tisztviselője, Hans Dernschwam (1494–1568) is. A feliratról az első másolatokat – másokkal együtt – Verancsics titkára, Johannes Belsius / Belsey / Belsy János készítette.<sup>12</sup> A *Monumentum Ancyranum* közvetett ókori keleti kutatástörténeti vonatkozása, hogy Carl Humann (1839–1896), aki éppen Pergamonban dolgozott, és akit Theodor Mommsen (1817–1903) az angorai felirat gipsz másolatának elkészítésére felkért, ugyanezen az útján a Boğazköy melletti hettita szikla-szentély, Yazılıkaya domborműveinek pacskolatát (negatív) is levette (1882). A lapok Berlinbe kerültek, ma is megvannak, részben kiállítva a *Pergamon Museum – Vorderasiatisches Museum*-ban, és jobb állapotot mutatnak, mint a helyszínen az eredeti.

## BIBLIAI KELET

Az ókori Kelet fogalmának kialakulásánál külön kell érinteni a Bibliában foglalt történelem meghatározó jelentőségét. A középkori utazók a Bibliában leírt események helyszíneit keresték a Közel-Keleten. De amíg a keresztény zarándokok, Helené anyacsászárné, Constantinus anyja nyomdokain, többnyire megelégedtek Jeruzsálemmel és a Szentfölddel, és legfeljebb Edesszáig jutottak el, mint egy jámbor hispaniai asszony, Egeria / Aetheria / Eteria az i. sz. IV. század végén;<sup>13</sup> a középkori zsidó utazók távolabbra is elmerészkedtek, a Folyamköz romos, sivatagi homok borította épületeinek felszíni látványában felismerni vélték Babel tornya vagy a Jónás könyvéből ismert Ninive maradványait. A zsidó utazók képzeletét Babylóniában Birs Nimrúd (Barszip / Borszippa) toronytemplomának látványos csonkja ragadta meg, erről írtak úgy, mint Babel tornyáról.<sup>14</sup> Az ókori Palmyra, Mezopotámia, Irán ékirásos emlékeit elsőként Pietro della Valle (1586–1652), Jean Chardin (1643–1713) és Carsten Niebuhr (1733–1815) hozták el Európába, akkor még ismeretlen írással írt, ismeretlen nyelvű feliratok másolatait, feliratos tárgyakat (bélyeges téglá), Dareiosz biszutúni szikla-feliratának néhány részletét.

A képzeletbeli utazásoknak is jutott szerep a Babylón iránti érdeklődés gerjesztésében. Athanasius Kircher (1602–1680) a *Turris Babel* (1679) metszetein több, a Bibliában és antik szerzőknél említett építmény stb. – barokkos – rajzát közölte. Johann B. Fischer von Erlach (1656–1723), a Habsburg Ausztria nagy barokk építész, Schönbrunn tervezője, albumot készített az építészet történetéről,<sup>15</sup> az elsőt e nemből;<sup>16</sup> ennek egyik legelső lapja, „Spectacula Babylonica”,<sup>17</sup> a város rekonstrukciós rajza, a képen, a háttérben: „Babel tornya”.<sup>18</sup>

A Biblia valóban különleges szerepet kapott, és játszik ma is az ókori Kelet felfedezésében. Ez az egyetlen nagyobb szöveg-corpus az ókori Kelet egész írott hagyatékában, amely eredeti nyelvén és fordításokban is folyamatosan része volt az európai és részben – közvetve, a Korán révén – a közel-keleti kultúrának. Amikor az ásátások megindultak, a Közel-Keleten először a nagy bibliai városokra összpontosult a figyelem, s a továbbiakban is – a látványos kiállítási tárgyak gyűjtése mellett – a régészeti és történeti kutatás egyik célja maradt a Biblia adatainak dokumentálása vagy éppen igazolása. Ahogyan a XIX.

században néhány évtized alatt önállóvá fejlődött a Biblia szempontjából különös jelentőségű Mezopotámia kutatása, úgy különült el, másfelől, mint tudományos szakterület és mint az ókori Kelet egyik viszonylag zárt, sajátos történeti egysége, az ókori Izrael. Vallási megfontolások- és érdekekből kifolyólag a Bibliával összefüggő történeti vizsgálatok az ókori Kelet országaiban sajátos szint kaphatnak és kapnak ugyan, de az ókori Izrael egészében véve mégis vitathatatlanul az ókori Kelet szerves része, a tudományos kutatás ugyanolyan módszerekkel közelíti meg, mint Mezopotámiát vagy Egyiptomot, és történelmét is szerves egységben látja a térség többi országának történelmével. Döntő jelentőségű új fejlemény, hogy a tudományos kutatást már nem az *igazolás*, hanem a *megismerés* vágya tartja lendületben a Biblia földjén is.

## ÉDEN-KERT

A régészeti feltárásokkal és az írásos emlékek megfejtésével párhuzamosan a történetírás meg akarta határozni a legrégebb közel-keleti kultúrák helyét az egyetemes történelemben. Hogyan illeszkedik a világ történelmébe az ókori Kelet?<sup>19</sup> Az elmúlt másfél évszázad tudományában három vagy négy nagy paradigma, metaforikus modell,<sup>20</sup> magyarázó elmélet alakult ki. Mindegyik a történelem kezdetének színterét látta Mezopotámiában.

Az első, nincs rajta csodálkozni való, a Biblia elbeszélését választotta kiinduló pontul. Az 1870-es évek vége felé, amikor az ásátásokból és az eredeti forrásokból már bizonyos kép bontakozott ki az ősi elő-ázsiai kultúrákról, lehetségessé vált, hogy tudományos vizsgálat alá vegyék a bibliai Éden-kert (*gan-’eden*) mítoszának esetleges történeti háttérét. Az első assziriológusok az Éden-kert mintáját vélték felismerni az ősi Mezopotámiában. Friedrich Delitzsch (1850–1922), abban az időben a lipcsei egyetem magántanára, *Wo lag das Paradies?* című könyvében (1881)<sup>21</sup> a Genesis elbeszélését<sup>22</sup> egybevetette az újonnan megismert elő-ázsiai földrajzi névanyaggal és történeti adatokkal. Bár időközben szinte minden részlete elavult, még a nevek többségének olvasata is megváltozott: ma is végző soron ezen a könyvön alapulnak földrajzi ismereteink az ókori Elő-Ázsiáról. Bizonyossá vált, hogy a bibliai elbeszélés éppen az ókori Kelet története adhatja meg a magyarázatot, nem pedig fordítva.<sup>23</sup>

Az Éden-kert mítosza a Bibliában<sup>24</sup> virágzó kertnek<sup>25</sup> rajzolja meg azt az országot, ahol a teremtés első ember-párja élt.<sup>26</sup> A sum. *eden* / akk. *edinnu* szó jelentése ‘mező’, a héber ‘*eden* szó és mitológikus fogalma valószínűleg ebből származik.<sup>27</sup> A bibliai elbeszélés szerint az Örökkévaló (JHVH Elohim) kertet ültetett az Édenben, keleten. Az Éden-kertben (*gan-’eden*), egy folyó eredt, ez öntözte a kertet, és négy fő(ág)ra vált szét: *Pisón*, *Gihón*, *Hiddekel* és *Perát*. A négy folyó<sup>28</sup> közül a két utóbbi azonosságához soha nem fért kétség: Tigris (sum. *Idigina* / akk. *Idiglat*) és Euphratész (sum. *Buranuna* / akk. *Purattu*). A Hiddekelről a szöveg közli azt is, hogy Assurtól keletre folyik; Assur romjai valóban a Tigris nyugati (bal) partján állnak. A két nagy folyam mindenképpen (Dél-) Mezopotámiához köti az Éden-kert mítoszáat.

A két másik név rejtélye azonban egyelőre nincs felfedve. A felsorolásban a második, a *Gihón* a bibliai szöveg szerint Kús országát veszi körül. Kús általában Etiópia neve, középkori kommentátorok a Nílusra gondoltak, az első folyóban pedig,

*Pisón*, az *Indus* látták a mitologikus világtérképen. A *Pisónról* azt olvassuk, hogy körülveszi *Havila* országát, „ahol az arany van”, és onnan való a *bedolah* és a *soham*-kő. *Havila* esetleg a sumer mitológiából ismert *Harali* név eltorzult alakja lehet. *Harali* az arany országa,<sup>29</sup> valahol messze Keleten, de sumer szövegekben különböző drágaköveket is hoznak onnan. Nevét *Harmatta* János drávida nyelvi etymológiával magyarázta „napkelet”-ként. A *soham*, egyébként a jeruzsálemi templom főpapjának mell-díszéről ismert kő, különleges becse alapján esetleg lazúrkövet jelent. Ez a Pamir térsége felé mutat. Kús országa, ahol a *Gihón* folyik, a Biblia e helyén talán mégsem *Ethiopia* lehet, a név talán a Mezopotámiától keletre, a Zagrosz térségében élő kassú nép emlékét őrzi. Kelet felől, a Zagrosz nyugati előhegyeiből, Délnyugat-Iránból (óperzsa *Udzsa / ma: Khúzisztán*) több folyó is ömlik a Tigrisbe és a Perzsa-öbölbe, ránk maradt régi neveik nem vehetők egybe az Éden-kert két rejtélyes folyójának nevével, de az könnyen lehetséges, hogy az Éden-kerti tájban, amelyet a bibliai elbeszélés leír, haloványan Dél-Mezopotámia és Délnyugat-Írán mitologizált képe, a mezopotámiai térség keleti kapcsolatai, a sokszoros közvetítéssel keletről érkező arany és drágakövek kereskedelme tükröződik.

A XIX. század óta igen erőteljesen folytatott régészeti kutatások mögött továbbra is ott áll, a XX. század első felében, mondhatjuk, látványosan, de ma is eltagadhatatlanul, a Biblia,<sup>30</sup> az ókori Izrael és a korai kereszténység történetének hellénisztikus-keleti eleme.<sup>31</sup> A preferencia bizonyos értelemben természetesnek mondható. Egyfelől, Izrael és a zsidó történelem kezdetei maguk is elválaszthatatlan része az ókori Keletnek. Másfelől, Európa, amelynek történeti fejlődését az antik és a zsidó hagyományok, illetve ezek sajátos elegye, az ókori kereszténység határozta meg, gyökereit és saját múltját keresve óhatatlanul rátalált az ókori Keletre.

## TERMÉKENY FÉLHOLD

A XX. század közepén a bibliai mítosz helyét újabb keletű metaforikus kifejezés foglalta el. A történetírásban különösen népszerűvé vált a „termékeny félhold” fogalma. Az egyiptológus *James H. Breasted* (1865–1935), az *Oriental Institute* (University of Chicago) alapítója (1919) és első igazgatója, nagy hatású ókortörténeti szintézisek tudós szerzője vezette be az ókori Kelet történeti irodalmába, először az *Ancient Times* címmel kiadott ókortörténeti tankönyvében (1916).<sup>32</sup> Gyorsan felkapták a szakkörökön kívül is.<sup>33</sup> Vonzerejét, természetesen, a képzetársítás adja: a Nílus völgyétől Szírián át a Perzsa-öbölhöz húzódó terület – mai térképeinken szemlélve – valóban emlékeztet valamelyest a holdsarlóra, ahogyan a Hold, a harmadik negyedben, a Közel-Keleten látható.

Ennek a képzelt „félhold”-nak a három nagy tájegysége azonban merőben eltérő feltételeket kínál az emberi élethez. A Földközi-tenger keleti partvidékén (Levante) a mediterrán növényzet az uralkodó: az olajfa a hegyekben is elterjedt, egészen a fagyhatárig, van füge, keményhjú gyümölcsök (dió, mandula), pisztácia (gör. *terminthosz*), citrusfélék, egyéb gyümölcsfák, szőlő,<sup>34</sup> mindenféle szántóföldi növény, örökzöld bokrok és fák, a terraszos földművelés vertikálisan is kiterjesztette az emberi élet lehetőségeit. A szíriai és észak-mezopotámiai sztyeppe<sup>35</sup> csapadék-viszonyai között még éppen lehetséges az esős

földművelés (*dry-farming*)<sup>36</sup> és az állattartás (kecske, juh, szamár) legelőváltó módja (transzhumantáció).<sup>37</sup> Egyiptomban, illetve Dél-Mezopotámiában csak az öntözött földek teremnek, öntözni kell még a fákat (datolyapálma) is.<sup>38</sup> Ilyen különbségek mellett a félhold metafora valójában nem jelöl semmiféle gazdasági vagy történeti egységet.

Látszólag megerősítést kapott *Breasted* szemléletes képe *Robert J. Braidwood* kurdisztáni kutatásainak eredményeiben. *Braidwood* és az *Oriental Institute* általa vezetett kutatócsoportja a paleolitikum és neolitikum közötti átmenet lelőhelyeit kutatta Észak-Iráqban (1948–1955). Az általuk feltárt hatalmas új anyag arra a következtetésre vezetett, hogy az átterés az élelem-termelő gazdálkodásra tulajdonképpen a történeti Mezopotámia hegyi peremvidékén ment végbe, abban a karéj / gallér alakú zónában, *Breasted*, persze, úgy mondta volna: nagyobb félholdban, amely a Zagrosz hegységtől Kurdisztánon és a Taurus déli oldalán át a Földközi-tenger parti Karmel-hegyig húzódik. *Braidwood* a termékeny félholdat kijebbe tolta, át a környező hegyvidékre. Néhány évvel később azonban az Anatóliai fennsíkon feltárt lelőhelyek (*Hacılar*, *Çatal Höyük* stb.) széttörteltek minden metaforikus geometriai alakzatot.

*Nikolaj I. Vavilov* (1887–1942) orosz-szovjet botanikus<sup>39</sup> géncentrum elmélete, amelyre a növények domesztikációjának botanikai magyarázata támaszkodik, éppen a Közel-Kelet – Elő-Ázsia hegyi peremvidékét: Közép-Anatóliát, Transz-Kaukáziát, Északnyugat- és Északkelet-Íránt jelölte meg nagy géncentrumokként. Itt ment végbe több gabonafajta háziasítása, ezek a természetű növények nem a termékeny félholdból: a Közel-Kelet hegyi peremvidékéről terjedtek el a Levantén át Kelet-Afrikában, Anatólián át a Balkánon és Délkelet-Európában, illetve észak felé a Kaukázus térségében, kelet felé Iránban.

## A CIVILIZÁCIÓ BÖLCSŐJE

A civilizáció bölcsője kifejezés ötlete az emberi életkorok metaforikus alkalmazása a történelemre. *William A. Wigam* (1872–1953) tisztelendő 1914-ben Mezopotámiáról mint az emberiség bölcsőjéről beszélt.<sup>40</sup> *V. Gordon Childe* (1892–1957) ausztráliai-angol régész-történész<sup>41</sup> *Mi történt a történelemben* című könyvét,<sup>42</sup> amelyben ezt a metaforát kifejti, évtizedekkel később magyar fordításban már ezzel a címmel jelentették meg,<sup>43</sup> ez jelzi, hogy a kifejezés időközben közkeletű lett. *Samuel N. Kramer* (1897–1990), aki szövegkiadásaival a sumer irodalmat új életre keltette, a *Time* könyvsorozatban ezzel a címmel adta ki az ókori Mezopotámia történetéről és kultúrájáról írt népszerű összefoglaló áttekintését.<sup>44</sup>

## A „LEGELSŐK” A TÖRTÉNELEMBEN

*Kramer* más modellt is felrajzolt, éppen a sumer irodalmi táblák feldolgozásában szerzett tapasztalatai alapján. Az antik mitológiában külön helyet kaptak a mitologikus feltalálók, az emberi kultúra nagy kezdeményező hősei. Ilyen prótosz *heuresztész* volt, „első feltaláló”, a kultúra eredetének hőse, az ókori Mezopotámiában Óannész, ahogyan *Bérószosz* az i. e. III. században *Babylonia* hellénisztikus felfogásban megírt történetében nevezi.<sup>45</sup> A félig hal, félig emberi lény a Perzsa-öbölből

bukkant fel, ő tanította meg az emberiséget „mindenre, ami a civilizált élethez tartozik”, az írásra és a földművelésre.

1956-ban Kramer nagy sikerű könyvet adott ki, *From the Tablets of Sumer* címmel, „Twenty-five Firsts in Man’s Recorded History” alcímmel, a francia fordításban (1957) és az amerikai paperback kiadásban (1959) a cím így változott: *L’histoire commence à Sumer / History Begins at Sumer*, az „első” száma pedig kiadásról kiadásra bővült. Az ő hősei, a mezopotámiai hagyomány természete szerint, a legtöbb esetben nem feltalálók voltak, bár ilyeneket is számon tart, hanem feltalálások. A blickfangos címek mögött meghúzódó elgondolás az volt, hogy az ókori Kelet, s közelebről, az i. e. 4–3. évezredi Mezopotámia jelentőségét az adja, hogy első volt ebben és abban stb.: hogy ott kezdődött a történelem. Az elsőség becsét napjainkban a gazdasági statisztikák és a sportteljesítmények csak erősítik. A történetírásban azonban implicite együtt jár vele a diffuzionista elmélet.

A bemutatott metaforikus magyarázatok mind abból indulnak ki, hogy az ókori Kelet valami módon kisugárzási központ volt a Földközi-tenger medencéje, Eurázsia vagy az egész földkerekség felé. A maguk idején tudományos értékű modellek voltak. Mindamellett, esetenként táptalajul vagy például szolgáltak különféle délibábos elképzelésekhez, mint amilyen a sumer–magyar rokonság vagy közös őstörténet, a föniciai hajósok elvetődése Dél-Amerikába stb.

## RENDSZER-SZEMLÉLET

Az emberiség korai történetének nincs egységes, azonos ütemű kronológiája. A régészetileg egyre jobban feltérképezett Föld azt mutatja, hogy az emberi társadalom és a kultúra sokfelé indult autochthon fejlődésnek; sokfelé, de sohasem teljes elszigeteltségben. A szomszédos vagy távolibb térségek érintkezése, mondjunk akár diffúziót, nem annyira kiváltó oka, mint inkább következménye, kísérő jelensége a belső fejlődésnek.

A keresztény üdvtörténetként Augustinus által, ennek szekuláris változatában pedig Marx elméletében hirdett teleologikus társadalomfejlődés (amelynek végső célja „Isten országa”, illetve a közösségi–egyenlőségi társadalom, a „kommunizmus”) vagy „a történelem” Hegel által tételezett kelet–nyugati mozgása egyaránt naiv, a történeti leírás szintjén használhatatlan modellek. Egy rendszerelméleti szemléletben azonban helyük lehet a – részleges – diffúziós jelenségeknek. A kultúrák érintkezése rendszerint mindkét irányban nyitott kapcsolatokat jelentett.

Az egyre újabb területeket megbolygató ásatások új és újabb letűnt kultúrákat tárnak fel kontinensünkön, de más térségekben is. Az Indus-völgyben, Közép-Ázsiában stb. Mezopotámiával párhuzamosan vagy némi késéssel hasonló élelemtermelő, városi társadalmak alakultak ki. Colin Renfrew összegező elemzése<sup>46</sup> az Atlanti-óceán nyugati partvidékén végighúzódo megalitikus építményekről a kezdetleges társadalmi–területi (territoriális) integrációnak a közel-keletitől gyökeresen eltérő típusát mutatta be.

Az 1980-as évek közepétől kezdődően, amikor Iráqban egyre nehezebbé, majd lehetetlenné vált és egyelőre gyakorlatilag megszűnt a külföldi régészeti expedíciók tevékenysége, egy időre Szíria lett a közel-keleti kutatások fő színtere. A műtárgy- vagy főváros-centrikus ásatási programok helyett a lelet-együttesek funkcionális vizsgálata, a gazdálkodási régé-

szet, a településeknek környezetükkel való kapcsolata került az érdeklődés előterébe. A részlet-eredmények halmozódásával felismerhetővé vált a dél-mezopotámiai öntözéses földműveléstől különböző, a természetes csapadékon alapuló mezőgazdasági övezet történeti jelentősége<sup>47</sup> Mezopotámiai szemmel nézve ezek a területek fejletlen perifériának látszottak, pusztá nyersanyag- és munkaerő-forrásnak. A Gilgames-eposz Enkidut a sztyeppére helyezte, vadállatok közé, velük együtt járt a folyóra vizet inni. Csak Urukban ismerte meg a kenyeret és a sört.

Valójában a szíriai térségben a folyamvölgyi öntözéses földműveléshez képest önálló, alternatív létfenntartási és gazdálkodási rendszer alakult ki az i. e. 3. évezredben, legeltető, legelőváltó állattartás, távolsági kereskedelem, városi központok. A szíriai térség jelentőségének felismerése nem a fejletlenség elismerését vagy éppen dicséretét jelenti: a hierarchizáló centrum–periféria szemlélettel szemben az kapott hangsúlyt, hogy a természeti lehetőségekhez alkalmazkodó alternatív gazdálkodás kiterjesztette az emberi lét lehetőségét olyan területekre is, amelyek egyébként hasznosítás nélkül maradtak volna. Az állattartás, amely viszonylag tartós helybenlakás mellett is legelőváltó vagy migrációs életmódot jelentett, mindenütt a szántóföldi mezőgazdaság által – tartósan vagy ideiglenesen – üresen hagyott területekre terjeszkedett ki, azaz nem hasznosított ökológiai fülkéket (*niche*) töltött fel.

A Közel-Kelet az „óvilág” korai történelmében az egész hatalmas térség szervesen összetartozó rendszerének része volt, kapcsolatai tágultak és szűkültek, de állandó központnak, amelyből a változások rendre kisugároztak volna a környező passzív / befogadó közege, nem tekinthetjük. A rendszer-szemlélet másképpen jelöli ki az ókori Kelet helyét az egyetemes történelemben.

A történelem-szemlélet változását már a XX. század második felében megelőlegezte a kutatási módszerek változása. Míg korábban a német vagy az angol régészeti iskolák régészeti módszertana volt a minta, ma azok az eljárásokat, amelyek gyökeresen megváltoztatták történeti képünket az ókori Keletről, többségükben a meso-amerikai régészetben alkalmazták először. A *survey*: terepbejárás, „felszíni ásatás”, a leletek (kerámia) gyűjtése és statisztikai elemzése tette lehetővé, hogy a regionális településtörténet, a városfejlődés, a települések hierarchikus szerveződése a leggazdagabb eredményeket hozza a Közel-Kelet korai történeti kutatásában. A legismertebb, de korántsem egyedüli példa Robert McC. Adams *team*-jének kutatásai Dél-Mezopotámiában, Uruk térségében,<sup>48</sup> amelyek a területi integráció folyamatait tárták fel az i. e. 5/4. évezredtől a Szászánida kor végéig. A szép tárgy régészetének helyére a hétköznapi létfenntartás maradványainak sokoldalú, természettudományos, szociológiai vizsgálata lépett, ez az irányzat ismerte fel, sok egyéb eredmény mellett, az önmagukban nem túl érdekes kistelepülések helyét a territoriális társadalomszerveződésben.

## TÁPLÁLÉK-INTEGRÁCIÓ

Egy lehetséges történeti modellt szántszándékkal nagyon alacsony, elemi, hétköznapi szinten fogalmazok meg. Az emberi történelem egyik lényeges aspektusa az integráció folyamataival írható le. Példám a táplálkozás, amely a létfenntartás

## „ORIENTALISM”

(szubszisztencia) fő eleme. Az élelem-termelő gazdálkodás kialakulása során az alapvető növényi tápláléknak, a gabonaféléknek (lat. *cerealia*)<sup>49</sup> három különböző fajtája került az ember étrendjébe. Mind a három jellegzetes földrajzi-természeti viszonyok között fordul elő vad alakjában, és természetes előfordulási helye (*habitat*)<sup>50</sup> nem változott meg lényegesen hosszabb időn át a házasítás után sem. Az étrend e három fő gabonafélesége: a kenyérgabona (a búza és árpa fajtaváltozatai), a rizs és a kukorica / tengeri. A gabonát Elő-Ázsia–Kelet-Afrika térségében házasították, a rizst (*Oryza sativa*)<sup>51</sup> a Távol-Keleten, a kukoricát (*Zea mays*) Meso-Amerikában.<sup>52</sup> Az ember által lakott világ (gör. *oikumené*) – az emberiség – nagy történelmi integrációjának folyamatát le lehet írni oly módon, hogy amikor a gabona- és a rizskultúrák szorosabb kapcsolatba kerültek egymással,<sup>53</sup> kialakult Eurázsia mint a létfenntartás lazán vagy szorosabban összefüggő rendszere, és ez a mega-rendszer idővel egyre sokrétűbb kapcsolatokat teremtett a kukorica-kultúra térségével. Mindhárom gabonaféle egy-egy élelem-termelő gazdálkodási rendszer eleme volt eredetileg: meghatározott más növényi kultúrákkal, háziállatokkal, termesztési–gazdálkodási technikákkal és életmóddal kapcsolódott össze. Ezeknek a rendszereknek az egyéb elemei ugyancsak továbbterjedtek az integráció során, ha nem is egyforma mértékben. A fenti értelemben vett első globális integráció valamikor az i. e. 1. évezred második és az i. sz. 1. évezred első felében ment végbe,<sup>54</sup> a másodiknak a jelképes évszáma i. sz. 1492, az európaiak első kapcsolat-felvétele az Amerikákkal.<sup>55</sup> Eurázsiaiban egyébként választhatnánk más elemeket is, például, a szarvasmarha, ló, teve, bivaly, elefánt elterjedését, igaz, ezeknek a hatása rendszerint csak részleges volt, csak a társadalom valamelyik alrendszerére terjedt ki.

Nem Éden-kert volt, nem is bölcső: de az ókori Kelet mégis különleges helyet foglal el a történelemben. Egyelőre itt ismerhetjük meg a legjobban, a legtöbb oldalról, a leggazdagabb forrásanyag alapján azokat a folyamatokat, amelyek az emberi társadalmat elvezették a magas szintű szervezethez és virágzó szellemi élethez. Az ókori Kelet, szűkebben pedig a legrégebb Mezopotámia jelentőségét az egyetemes történelem számára az adja, hogy azokat a formatív változásokat, amelyek a korai társadalmak fejlődését előidézték, itt gazdag forrásanyag alapján, sokoldalúan tanulmányozhatjuk. Ahol pedig más területek vagy más korok jelenségei állíthatók párhuzamba vele, az ókori Kelet mint korai példa alátámasztja és megerősíti az emberiség egységes voltának tételét. Ahol esetleg, jelenlegi ismereteink szerint, Mezopotámia volt az „első”, ott régisége, kronológiai előnye megfelelő történelmi távlatot ad a máshol is kibontakozó jelenségeknek.

Visszatérve egy pillanatra ahhoz a kérdéshez, hogy *előzmény-e* az ókori Kelet: előzménye a keleti Mediterraneum történetének: rövid és egyszerű válaszom az, hogy nem. Amely téren kronológiailag korábbi volt, morfológiailag ott is inkább párhuzamosnak kell tekinteni. Az ókori történelem keleti vonulata egészen a Szászánida kor végéig tartott, az arab hódításig (ha Dél-Mezopotámia elfoglalását vesszük, a qadisziyei csatát: i. sz. 636/637), az utolsó csaknem egy évezredben már szoros párhuzamban és érintkezésben Hellasz, illetve Róma történetével. Az ókori Kelet nem kronológiai fogalom: területi.

Szemben Edward W. Said (1935–2003) és mások gyorsan népszerűvé vált<sup>56</sup> tézisével, amely az orientalisztikát („Orientalism”) – magát a szót is pejorativ értelemben használva – az európai expanzió kulturális eszközének tekinti,<sup>57</sup> én magam – Said elméleti bírálóival<sup>58</sup> és a szakkutatók nem elhanyagolható részével összhangban – úgy vélem, éppen ellenkezőleg áll a dolog. Said vádja általában a Nyugatot, és különösen „a zsidókat” illeti: elméletét a zsigeri antiszemitizmus<sup>59</sup> már eleve diszkreditálja. Megengedem, a keletkutatás kezdetben a legtágabb horizonton a keresztény Európa romantikus érdeklődése volt a Közel-Kelet muszlim és zsidó világa, a török, arab vagy perzsa közeg iránt, kétségen kívül: vonzalom. Az európai romantika, amely a keleti irodalmat felfedezte,<sup>60</sup> nemcsak felismerte ennek a tőle független hagyománynak az értékeit: eszménykereső vágya sokféleképpen idealizálta is.<sup>61</sup> (Ebbe a hullámba tartozik Magyarországon gr. Széchenyi István keleti utazása, 1918–1919,<sup>62</sup> a fiatalember azonban csak a török tengerpartig jutott el.) A Közel-Kelet kutatói, még ha akartak volna is, mint ahogyan nem akartak: semmiképpen sem nézhetek volna keresztül a török, arab, perzsa világon: a régiségekhez csak a Közel-Kelet mai népein át, csak az ő közreműködésükkel férhettek hozzá.

Nem kétséges, hogy az ókori Kelet kutatását esetenként támogatták gyarmatosító törekvések. Csak egy, jelkép értékű példát említek: az Orient-Express meghosszabbítását, a Baghdád-vasutat,<sup>63</sup> amelynek története szorosan összefonódott a közel-keleti ásatások történetével.<sup>64</sup> Még erősebb motiváció volt a nemzetközi versengés a nagyhatalmi presztízs megszerzésében<sup>65</sup> vagy a katonai terjeszkedés megakadályozásában.<sup>66</sup>

A kutatói szemlélet, legalábbis kezdetben, kétségen kívül a MI *versus* ŐK oppozícióra épült,<sup>67</sup> mint egyébként a néprajz (*Völkerkunde*) és sok más társadalomtudomány elmélete is. Legjobb korszakaiban és a magasabb tudományos szinteken azonban az ókori Kelet kutatása kétségbevonhatatlanul valódi tudomány: a történelmi igazság keresése volt. Nem véletlen, hogy csupán Iráqot tekintve az arab leíró néprajz és dialektológia, a nomád életmód, a karavánkereskedelem, a városi építészet szociológiája mind assziriológusoknak a fő kutatási törekvéseikhez képest mellékes megfigyeléseivel kezdődött. Természetesen, a tudományos kutatás lehetőségeit mindig befolyásolta a politikai helyzet a Közel-Keleten, olyannyira, hogy az összefüggésekre napjainkban a sajtó is rendszeresen figyel,<sup>68</sup> nemcsak válságos pillanatokban.

Tudományos szinten az orientalisztika nem egyéb, mint a másság, az ókori Kelet esetében a történelmi másság tanulmányozása.

## HATALOM

Alább néhány olyan témakört veszek szemügyre, amelyekben az ókori Kelet forrásanyaga a közelmúlt vagy napjaink történetírásában egyetemes történelmi jelentőséget kapott.

Dél-Mezopotámia, éppen az említett *survey*-k eredményeinek köszönhetően, jó példa a társadalom területiális szerveződésének fejlődésére. Az állam kialakulásával politikai és anthropológiai elméletek foglalkoznak.<sup>69</sup> Itt csak a régészeti aspektusát érinthetem. Az állam nem más, mint egy adott területen a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának (hata-

lom) intézményesített, hierarchikusan szervezett, tartósan fennálló formája. Az állam fogalma, ahogyan ma Európában ismerjük, a harmincéves háborút lezáró westfalai békével (1648) alakult ki. Az állam eszerint legalább három kritériumnak tesz eleget: van területe, amelyen nem kell más politikai egységgel osztoznia; van lakossága, amely nem tartozik más hatalom fennhatósága alá; van kormányzata, amely az állam jogrendjét az adott területen és lakosság fölött kizárólagosan alkalmazza.<sup>70</sup> Az ókori Kelet történetében könnyedén használjuk az állam és a birodalom szavakat, de ezek a prae-modern társadalmak leírására csak korlátozottan alkalmasak.



Assur-bán-apli (i. e. 668–627) domborműve Ninivéből, az Északi palotából (London, British Museum). A jelenet kedvelt motívum az újasszír pecséthengereken is

Az állam kialakulása<sup>71</sup> a régiségben nem esemény volt: hosszú történeti folyamat. A régészeti anyagban megfigyelhetők a társadalmi szerveződés kezdetlegesebb formái. Az előállamok / első generációs államok, Elmar Service kifejezésével: főnöki (*chieftain*)<sup>72</sup> társadalmak, redisztributív rendszerek voltak, amelyekben központi intézmények egyeztették össze a különböző rész-egységek működését.<sup>73</sup> Közülük csak a nagyobb méretű, sokféle elemből összeálló társadalmak váltak bonyolultabb szervezetté. Az ilyenekben az alkalmi koordinátori / szervező / vezető szerep önálló, speciális foglalkozássá vált. Először egyesítette a közösségi funkció minden fontos elemét: az irányító, harci vezető és szertartási szakértő szerepeket.<sup>74</sup> Egy ilyen szerep megszilárdulása, a megfelelő háttér megléte esetén, személyes képességektől is függ. A személyes siker – vagy ezek sorozata – kialakíthatta az intézményi kereteket.<sup>75</sup> Történeti példa az i. e. XI. századi Izráel, a Biblia kifejezésével: a bírák kora. A főnöki hatalom alá tartozó csoport társadalmi-politikai egység, amelyben a tevékenység ellenőrzését / irányítását külön alrendszer végzi, de az irányítás különböző folyamatai – nyilvántartás, döntéshozatal, kényszerítés stb. – nem oszlanak meg különböző rész-egységek között. Az irányító személy egyszerűbb esetben / kisebb csoportoknál magából a csoportból válik ki, nagyobb csoportoknál, ahol a hierarchiának legalább két további szintje van, az alsóbb szint irányítói / az egész csoport elitje köréből.

Kent V. Flannery az i. e. VI–IV. évezred Mezopotámiában is kimutatta azokat a régészeti együtteseket, amelyek *chieftain*

/ *chiefdom* jellegű szerveződést jeleznek.<sup>76</sup> Számarra. Temetkezések szokásosnál gazdagabb vagy értékesebb anyagból való sír-mellékletek, mint Tell esz-Szavvánban az alabástrom tárgyak, köztük szobrocskák, karneol és türkiz nyakláncok stb., különösen a gyermek-sírokban, amelyekben ezek nem lehetnek személyes vagyongyűjtés eredményei, csak a család presztizs-javai közül származhatnak. A 130 sírban az értékes tárgyak száma 0 és 6 darab között szóródik: ez örökletes rangkülönbséget jelent a családok között. Csogha Mami, ez a Nyugati-Zagrosz előtt elterülő dombvidéken álló élelemtermelő település, több szomszédos, hozzá hasonló településsel közösen használta a domboldal kezdetleges csatorna-hálózatát, fal – 2–3 m széles vályogfal – azonban egyedül Csogha Mamit vette körül. A fal és egy őrtorony azt mutatja, hogy különleges helyet foglalt el a többi hasonló település között. *Tell Halaf*. A települések hierarchikus csoportosulása általános volt: egy nagyobb méretű település körül több, nála sokkal kisebb helyezkedett el. Egy számítás szerint Irák területén mintegy 200 Halaf kori település található, területük átlagosan 1/15 km<sup>2</sup> / ca. 6.5 ha. Bizonyos településeket, amelyeknek mérete az átlagosnál nagyobb (ca. 8 ha vagy több), néhány kisebb (1–3 ha) vesz körül. Nem önmagában a méretek különbsége a meghatározó: a nagy település köré csoportosuló kicsik együttese. *Ubaid*. A település átlagos méretű házáinál nagyobb házak csoportos előfordulása a település valamelyik negyedében, esetleg a közepén. A vezető rendszerint nem egyetlen személy: a család vagy nagycsalád több tagja tartozik a magasabb státusú körbe. Ezeknek a házaknak esetleg a szokásosnál nagyobb udvara van (látogatók fogadása, vendégül látása); emeletes épületek; magasabb, szilárdabb az udvarukat lezáró fal, mint más házakban; nagyobb tűzhely van bennük vagy nemcsak egy; gazdagabb a felszereltségük stb. Az Ubaid kori településeken számos ilyen található. Tepe Gavra (XII) kései vagy post-Ubaid rétegében a település egyik háza szabad területre / térre nyílt, ca. 55 m<sup>2</sup> területű belső udvarát fehér tapasztsz borította. Az udvar mellett egy alig valamivel kisebb ház állt. Jellegzetes fogadóhelyiség a családnál lényegesen több ember számára. Elit struktúrák kialakulását mutatják a rombolási minták is. A településeken rendszerint a legnagyobb méretű házakat találják az ásatások erőszakosan megrongált állapotban. Ezekben a közösségekben a támadás célja nem foglalás lehetett: főként rablás az anyagi javak megszerzése, ezért az idegenek legtöbbször csak a gazdag házakba törtek be, olyankor, amikor a férfiak nagyobb része nincs otthon, és csak anynyit pusztítottak, amennyi a céljuk eléréséhez szükséges volt.

A területi / térbeli szerveződés hierarchizálódása kifejeződik a települések méret szerinti differenciálódásában. A magasabb hierarchikus státusú települést éppen az jellemzi, hogy több funkciót gyakorol, mint az alacsonyabb státusú, ez szűkséggéppen minden egyéb tényező nélkül is megnöveli a méreteit. A társadalmi szerepek hierarchizálódása kifejeződik a lakóterület méreteiben vagy elhelyezkedésében (területi szegregáció), és esetleg leképeződik a temetkezés módjában. Az i. e. 5. évezred közepén – második felében gazdag anyagot szolgáltat ennek megfigyeléséhez Szúsza (Susa I) nagy terrasza, a kultikus rendeltetésű épület, a nagy presztizs értékű: különleges díszítésű, kecses agyagedények, amelyeket a Louvre látogatója megcsodál, de nem biztos, hogy tudja róluk: sírmellékletek voltak.

További részletezés nélkül: az ókori Keleten a birodalom sem olyan struktúra volt, mint amilyent ez a szó Pompeiusnál



(*imperium*) vagy a *Honourable British East India Company* megalakulása (1600) óta jelöl. A nagy távolságokra kiterjedő területi expanzióknak az ókori Kelet közlekedési viszonyai között csak korlátozott lehetőségei voltak. A területi integráció expanzív modelljét azonban már igen korán megfigyelhetjük. Dél-Mezopotámia körül tág körben megtalálhatók az Ubaid és Uruk típusú lelet-együttesek, de esetükben nem hódításra kell gondolnunk, legfeljebb kereskedők telepei (*emporium*) lehetnek. A hadjáratok, amelyekről a királyfeliratok az i. e. XXIV. századtól (agadei dinasztia) kezdve sűrűn beszámolnak, zsákmányszerző utak voltak, nem jelentették a terület elfoglalását, Agadei / Akkád birodalom nem volt. Birodalom-szerű alakulatok csak az i. e. 2. évezred közepén jelentek meg, Egyiptom elő-ázsiai hódításai, a hettiták szíriai terjeszkedése, a hettita–egyiptomi konfrontáció és az ezekkel az eseményekkel összefüggésben kialakuló nagyhatalmi rendszer voltak az első jelek. A meghódított területek tényleges integrációját, a függőség fokozatainak rendszeres kialakításával, AsszírIA kísérelte meg először, legnagyobb sikerrel az i. e. VIII. század második felében és a VII. század elején. Még az Akhaimenida dinasztia is fenntartotta a tartományok önállóságának bizonyos elemeit (nyelv, írás).<sup>77</sup>

## ÍRÁS

Az ókori Keleten a korai írásrendszerek, a mennyiség- vagy szám-jelölés szakaszán túllépve, vegyesen használták a szó- és a hang- (szótag-) jelölő jegyeket. Szoros értelemben írásnak csak a közlemény hangalakjának legalább megközelítő rögzítését nevezzük. Egyiptomban az írás legkorábbi emlékei az állami reprezentációval állnak kapcsolatban: feltehető, hogy az írás kezdetben éppen a kialakuló királyi hatalom reprezentációs igényeit és a centralizált gazdaság nyilvántartási szükségleteit szolgálta ki: külső minta nyomán, a hatalmi központban vezették be / találták fel,<sup>78</sup> és felülről terjesztették el, minden technikai elemében egyiptózáva. A legrégebb írásos emlékek mint a hatalmi vagy rituális reprezentációt szolgáló jel-sorok / maradtak fenn, értékes anyagból készült tárgyakon, valószínű azonban, hogy ezek mögött is ott állt, talán könnyebben elpusztuló anyagban, a gyakorlati célú felhasználás.<sup>79</sup>

Az írás kialakulásának és korai fejlődésének<sup>80</sup> van egy Mezopotámián kívülré mutató rejtélye: volt-e genetikai kapcsolat a párhuzamos ősi írásrendszerek között?<sup>81</sup> Más szóval, monogenetikai volt-e az írás keletkezése? Igazi felfedezés? Négy ősi / eredeti írásrendszert tarthatunk számon az „óvilág”-ban: a mezopotámiai ékírást, az egyiptomi hieroglif–hieratikus írást, az Indus-völgyi és a kínai írásrendszereket, ezeken kívül pedig az amerikai kontinensen a meso-amerikai (maya) írást. Az első kettő kezdetei az i. e. 4. évezred végére tehetőek, mindenesetre a mezopotámiai valamivel korábbra, mint az egyiptomi.<sup>82</sup> Az Indus-völgyi írás valamikor az i. e. 3. évezred közepén – utolsó harmadában volt használatban,<sup>83</sup> a legrégebb kínai emlékek (Shang / Yin dinasztia) pedig ennél is fiatalabbak, közel egy évezreddel (i. e. 1200 k.).<sup>84</sup> Meso-Amerikában a legkorábbi írásos emlékek az i. e. 1. évezred második feléből valók (Oaxaca stb.). Az archaikus mezopotámiai írás megfejtése után nem maradhatott kétség az iránt, hogy a legkorábbi gazdasági feljegyzések és szójegyzékek mögött álló szellemi kultúra is sumer nyelvű volt.<sup>85</sup>



Taylor-prizma, Szín-ahhé-eriba (i. e. 704–681) feliratával, i. e. 691 (London, British Museum)

A mezopotámiai és egyiptomi írásrendszerek szorosan közel állnak egymáshoz, íróanyaguk és grafikai megvalósításuk azonban, legalábbis kifejtett alakjukban, gyökeresen más; a kínai írás rendszere erősen emlékeztet rájuk. A belső rendszerek látványos hasonlósága és a logogrammák hasonlóan képszerű jellege ellenére eddig nem sikerült egzakt történeti hipotézissel, még kevésbé bizonyítékkal, szolgálni, amelyek a térségek közötti irdatlan távolságok áthidalását és – a kínai esetében – az időbeli eltolódást magyaráznák.<sup>86</sup> Közvetlen kapcsolat, egyenes átvétel, mint később a sémi vagy majd a latin írás elterjedése esetében, nem igazolható, nem is valószínű. Esetleg elképzelhető, hogy maga az írás eszméje, ti. az információ,<sup>87</sup> hogy *van* írás, mégpedig nagyjából ilyen és ilyen elveken: közvetett úton, a más jellegű kapcsolatok csatornáin terjedt el.<sup>88</sup> A kronológiai különbségek erre elég időt hagynak. Ahol aztán szükség volt rá, ott az eszme alapján kialakultak a saját rendszerek, eredeti grafémákkal.<sup>89</sup> Az írás előzményének nyomai lehetnek azok a számlálókövek (*calculus*, angol *token*) / mennyiség-jelölő jelek, amelyeket a Közel-Keletről mindenfélről ismerünk,<sup>90</sup> az eszme elterjedésének emlékei pedig azok az írás-kezdemények, amelyeket mint különböző terjedelmű, valamelyest sztenderdizált jel-készletek – többnyire kerámián – Iránból több lelőhelyről,<sup>91</sup> Közép-Ázsiából,<sup>92</sup> a Balkánról<sup>93</sup> stb. gyűjthetők össze, de amelyek a tényleges írás szintjére nem jutottak el.

Nagyon laza feltevésként én magam nem tartom lehetetlennek a nagy eurázsiai írásrendszerek monogenezisét, de csupán az írás legáltalánosabb eszméje vonatkozásában. Az írás széles

körü használatára csak a nagy, szervezett, több rétegű társadalmi rendszereknek van szükségük, a kezdeményekből azokban alakulhat ki.<sup>94</sup> A fajlagos mértékek és mennyiségek jelölésére Délnyugat-Iránban és Dél-Mezopotámiában roppant bonyolult rendszerek alakultak ki: mindenütt a termelés és elosztás nagy központjaiban. A meso-amerikai írásnak biztosan nem lehetett köze az európai rendszerekhez; ez a monogenetikus magyarázatot mint feltevést is relativizálja, esetleges érvényét veszíti.

## ANTHRÓPOMORF ISTENKÉPZET

Az ethnográfia és a vallástörténet a XIX. században és azóta sokat és sokféleképpen foglalkozott az isten-képzet vagy isten-eszme eredetével, bevonva a vizsgálatba a régészeti leleteket is. Az ókori Kelet országaiban, ahol először jelenik meg istenek ábrázolása és szöveges leírása, különböző isten-képzetekkel találkozunk. Az egyiptomi isteneket Hérodotosz állat alakúaknak (*thériomorf*) nevezi; állati alakjuk valójában csak testi realizációja az ember alakú (*anthrópomorf*) isten-eszmének. Az istenségek kíséretében egyébként az egész ókori Keleten szerepelnek állatok. Vannak istenek, amelyek fő megjelenési formája égitest (Nap, Hold, Esthajnalcsillag), természeti jelenség (Vihar) stb. Vannak isten nélküli vallási rendszerek is, ilyen a buddhizmus.

### Az isten szó az ókori Kelet nyelveiben:

A sumerológus Benno Landsberger (1890–1968) Mezopotámia őstörténetének nyelvészeti megközelítésű vizsgálata során arra a következtetésre jutott (1944), az ősmo-  
theizmus komolytalan elméleteivel polemizálva, hogy a tisztán ember alakú isten-képzet a korai Mezopotámiában alakult ki.<sup>101</sup> Első ismert alakjában, te-  
gyük azonban hozzá rögtön, megszorítólag.

A klasszikus mezopotámiai pantheon alapjában véve sumer jellegű. Mind-  
össze néhány istenség van,

sumer	<i>dingir</i> <sup>95</sup>
akkád	<i>ilu(m)</i>
hurri	<i>ene/i</i> <sup>96</sup>
indo-árja	* <i>djéusz</i>
hatti	( <i>v</i> ) <i>ashab</i> (* <i>shaf</i> ) <sup>98</sup>
hettita	<i>sius</i> <sup>100</sup>
luvijai	<i>massanas</i>
élámi	<i>nap(p)</i>
kassú	<i>mashu</i>
ugariti	* <i>ilu</i>
héber	<i>él</i>
arámi	<i>eláh</i>
urartui	(-) <i>ri(se)</i>
óperzsa	<i>baga</i>
szanszkrit	<i>deva</i>
avesztai	<i>daéva</i>
egyiptomi	NTR
kopt	<i>noute</i>

akinek a neve nem magyarázható a sumerből. Ilyen *Innin*, a 'nád-köteg', *Niszaba*, a 'kalász', *Asnan / Ezinu*, a 'gabona', *Iskur*, a 'vihar', *Nanse*, a 'hal'. Sémi eredetű név még kevesebb van: *Szuen / Szín*, a 'Hold', *Serda*, a 'Hajnal', *Szibi*, a 'Hetek'.<sup>102</sup> *Innin* nevének a sumerek népetymológiás magyarázattal átértelmezték: \**nin-ana* > *Inana / Inanna*, 'az ég úrnője'. Egy alabástrom vázán, amely a templomi szertartások legkorábbi emlékei közé tartozik, a nádköteg mint az istenség ábrázolása / jelképe előtt papnő áll, és fogadja az adomány-hozókat, a növényi és állati adományokat. A termékenység, erő / hatalom, természeti jelenségek i. e. 4. évezredi képzetei alakulhattak át polimorf, majd pedig anthrópomorf istenökké.

A zsidó vallás már az Első templom korában határozottan elutasította mind az ember-, mind az állat-alakú isten-képet.

A bika, amely esetenként JHVH alakjával összefüggésben jelenik meg, például, az aranyborjú mitologikus történetében, az ókori Kelettel a háttérben jól magyarázható. Az elő-ázsiai kultuszokban gyakran az anthrópomorf isten-szobor talapzata (posztamens) bika vagy más állat volt. Áron az aranyborjút a nem látható, alak nélküli isten kultuszához készítette, nem kétséges, hogy a mítosz ikonográfiája egybevág a biztosan nem anthrópomorf ősi JHVH-kultusszal, Mózes azonban bálványt látott benne, és összetörte.

## SUMER IRODALOM

Az ókori Kelet írásbeliségének emlékei között a XIX. század középső harmadában, és még sokáig, a nagy királyfeliratok voltak a legismertebbek, a sztár-szövegek. Azután a Kújundzsikban (Ninua / Ninive), Assur-bán-apli könyvtárában előkerült akkád nyelvű eposzok. Napjainkban az elképesztően gazdag sumer irodalom került előtérbe. A XIX. század utolsó harmadában még viták folytak arról, hogy az – ahogyan ma nevezzük őket – akkád és az élámi mellett, önálló nyelv-e egyáltalán a sumer is. Ez a vita, és a nyelv nevének kérdése, gyakorlatilag 1900-ban eldőlt: Theophilus Goldridge Pinches (1856–1934), a British Museum ékírásos tábláinak szorgalmas másolója bizonyítani tudta.<sup>103</sup> A Nippurban (Nibr / Nuffar) talált és mindjárt különböző múzeumi gyűjteményekbe (Istanbul, Philadelphia, Jena, Chicago, Bagdad) széthordott sumer irodalmi táblák értelmezésében az áttörést az 1930-as évek közepétől kezdve Samuel Noah Kramer másolatai, szövegkiadásai és tentatív fordításai jelentették, ezzel párhuzamosan a nyelvtani szerkezet rekonstrukciója, Arno Poebel (1881–1958), Adam Falkenstein (1906–1966) és mások munkái.

Ma a sumer irodalom, sok szöveg minden töredékessége mellett is, egyike az egész ókor legelevenebb nyelvi emlékeinek. Eddig közel négyszáz irodalmi kompozíció szövegét sikerült részben vagy egészben helyreállítani, nyelvileg és tartalmilag értelmezni. De nemcsak a szövegeket ismerhetjük: néhány mű leírja az iskolák életét, katalógusok rögzítik a tanulmányok folyamán fokozatosan megismert művek címét: az irodalom infrastruktúrája is szemünk elé tárul, helye az írások képzésének folyamatában. A korábban kizárólag és szoros értelemben kultikusnak tekintett *Sitz im Leben* másnak bizonyult. A leletkörülmények pontos megfigyelése, illetve bizonyos lelet-együttesek utólagos rekonstrukciója szinte egy-egy iskolai tanterem / könyvtár / dolgozat-gyűjtemény<sup>104</sup> vagy magánkönyvtár<sup>105</sup> anyagának felbecsülését is lehetővé tették. Lenyűgöző ennek az irodalomnak a műfaji és tartalmi változatossága. Rég a múlté az a kép, hogy az ókori Kelet irodalma himnuszokból, imákból, ráolvasásokból, varázs-szövegekből áll. A folklórtól a tudós kiadásokig terjed a skála. Közmondás,<sup>106</sup> állatmese, vetélkedés, hősi és mitológiai epika, istenekhez és királyokhoz intézett himnuszok, intelem, szerelmi költészet, parasztnaptár, satirikus irat, siratóének, de templom-himnuszok és királyfeliratok gyűjteménye is szerepel a corpusban. Több agyagtábla az írások, szerkesztő, szerző nevével. Több mű különböző változatokban. Némelyik számos példányban; persze, rendszerint csak töredékek, amelyeket fáradságos munkával és figyelemmel kell összeilleszteni. Tudjuk, hogyan írta a szövegeket egy kezdő diák (lemásolta, memorizálva, táblájának másik oldaláról) és hogyan a haladó (diktálás után).<sup>107</sup> Biztos jelek mu-



térség különböző pontjain más-más időpontban. Karlheinz Kreeb, aki Dél-Iráqban végzett kiterjedt terepmunkát (1959),<sup>113</sup> mérései és számításai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ország déli részén a talajban mára körülbelül 1 750 000 000 t, olvasd: 1 750 millió tonna szikós gyülemlett fel. Ahhoz, hogy az egykor megművelt területek termőképessége ugyanolyan legyen, mint 4000 vagy 4500 évvel ezelőtt volt, ezt mind el kellene távolítani. Ha ezt a mennyiséget tehervonatra raknák, az körülbelül 30-szor venné körül az egyenlítő, vagy 3 éven át folyamatosan kattogna a vasúti sín az 50 km/h sebességgel haladó szerelvény alatt.

A talajba kerülő sók és ásványi anyagok vegyi összetételétől függően kétfajta szikesedésről beszélhetünk. (a) A chlorid-szulfát szikesedés során nátrium-chlorid (NaCl), nátriumsulfát (Na<sub>2</sub>SO<sub>4</sub>), kalcium-chlorid (CaCl<sub>2</sub>), magnézium-chlorid (MgCl<sub>2</sub>) stb. válik ki. Ezeket a talajokat a mezőgazdasági szakirodalom többféle elnevezéssel illeti: szikes föld, orosz *szoloncsak*, angol *saline soil* stb. (b) A szóda szikesedés során a talajban nátronlúg alakul ki. Az ilyen talajok neve a szakirodalomban: orosz *szolonec*, angol *alkali soil*. Iráqban az arab elnevezések: *szabakh* és *sara*. A szikes föld a folyamat előrehaladásával egyre kevésbé használható növénytermesztésre, a szódás talajban a kultúrnövények gyakorlatilag egyáltalán nem maradnak meg. Az iráqi földek nagyobb része az (a) típusú szikesedés áldozatává vált.

Különböző növényeknek más-más a sótűrő képessége. A legkisebb a gyümölcsöké (alma, barack), zöldségféléké (retek, zeller) és némely főzelékeké (bab); valamivel nagyobb a búzáé (max. ca. 0,9 %), répáé, hagymáé, fűgéé; a legnagyobb az igénytelen árpáé (max. ca. 1,6 %), ezt csak a datolyapálma haladja meg (ca. 2 %). Általában elmondható, hogy 0,5–1 % sótartalom mellett a talaj növénytermesztésre alkalmatlanná válik. A tényleges értékeket azonban minden haszonnövénynél erősen befolyásolja a talaj víztartalma; egyszerűen mondva, sok vízzel, amelyben a só koncentrációja kisebb, és amely a só egy részét esetleg kimossa, aránylag sokáig lehet kultúrnövényeket termeszteni még az elszikesedett földeken is. Másrészt, a termőképesség a szikesedés első fázisában csökken a legerőteljesebben, később a folyamat lelassul. A különböző sók más- és másképpen befolyásolják a növény növekedését, a termés mennyiségét stb. Ezek a folyamatok, amelyeket a modern mezőgazdaságban figyeltek meg és ellenőriztek kísérletekkel, magyarázzák, miért nem ismerték

fel a régiék az öntözés káros mellékhatását. Apró tüneti javításra sokáig több lehetőség volt: ezek elfedték az alapvető romlást.

#### A szikesedés előrehaladása:

Időpont	Árpa : búza arány	Hozam q/ha
3500	1:1	?
2500	6:1	17
2100	50:1	10
1700	100:0	7

Az i. e. 3. évezred elején az árpa – búza vetésarány délen 1 : 1 volt, az évezred közepén már 5 : 1 / 6 : 1, és ettől kezdve néhány évszázad alatt a búza eltűnt a területen. Az árpa termés-átlag is észrevehetően csökkent, i. e. 2 000 k. Lagas területén már csak mintegy 14 q/ha volt. Különös elővigyázatosság és óvintézkedések nélkül a folyamatosan öntözött földek Mezopotámia legdélibb részén 200 évnyi idő alatt elszikesednek, északabbra, ahol némileg nagyobb a talaj lejtése, ez az időszak 3–400 év lehet. Mindent összevéve, az öntözéses gazdálkodás körülbelül egy–másfél évezred alatt lényegében tönkretette Mezopotámia legdélibb részeinek talaját.

A szikesedés ellen a régiék kétféleképpen védekeztek. Ha a földeket egy vagy több éven át parlagon hagyták (*fallow*), az öntözés kimaradása valamelyest csökkentette a talaj só-tartalmát. A talaj átmosása (*leaching*) technikailag bonyolultabb, de valamelyest hatékonyabb volt. Az iszapos talajfelszín kiszáradás után keményebb felszíni réteggé állt össze, és gátolta a talajban lévő víz gyors elpárolgását. Egyik eljárás sem vezetett maradandó eredményre.

A földművelés súlypontja az i. e. 2–1. évezred folyamán fokozatosan északabbra tevődött át. Északon a talajszint és az Euphratész vízszintje között nagyobb a különbség, mint délen, ezért a talajvíz szintje általában alacsonyabb. Ezzel párhuzamosan azonban a déli városállamok gazdasági-politikai súlya csökkent: Sumer lassan elvesztette a jelentőségét.<sup>114</sup> Az öntözés technikájában később két korszakos újítás jelent meg, a talajvíz-elvezetés (*drainage*) az i. e. 1. évezredben és a vízikerek a Szászánida korban, de mindkettőt már csak az északi térségben alkalmazták. Az i. e. 5. évezred óta az emberi élet Dél-Mezopotámiában az öntözéses földművelésen alapult, az agyon-öntözés ennek lehetőségét ott – egyelőre úgy látszik – örökre megszüntette.

## JEGYZETEK

A cikk írásmódbeli és jegyzetelési sajátosságai a szerző felfogását tükrözik. (A szerk.)

- Edward Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776–1788); a ma leginkább használatos kiadás, kritikailag átnézett szöveggel: ed. David Womersley (London: Penguin Books, 1995).
- Alsó, ugyanabban az értelemben, mint az ásatásoknál a legmélyebben fekvő, legkorábbi réteg.
- I/1 (1910<sup>3</sup>), I/2 (1921<sup>4</sup>), II/1 (1928<sup>5</sup>), II/2 (1931<sup>3</sup>), III (1937<sup>7</sup>), IV/1 (1939<sup>2</sup>) stb., és újabb keletű reprintek is.
- Kerényi Károly, „Ókortudomány” (1934); új lenyomatban in: uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok, 1918–1943* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984), pp. 150–161.
- Julian H. Steward, *Theory of Cultural Change* (Urbana: University of Illinois Press, 1955).
- Leslie A. White, *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization* (New York: Grove, 1949); uő, *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome* (New York: McGraw-Hill, 1959); Bruce G. Trigger, *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Ian Hodder, *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1991).
- Javier Teixidor, „Interpretations and Misinterpretations of the East in Hellenistic Times”, in: Per Bilde, Troels Engberg-Pedersen, Lise Hannestad & Jan Zahle, Eds., *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom* (Studies in Hellenistic Civilization, 1) (Århus: Aarhus University Press, 1996), pp. 66–78.
- Levante: középkori olasz elnevezés, Libanon nevéből; a Földközi-tenger keleti partvidéke, Szíria, Libanon, Palesztina / Izrael.
- Marc van de Mieroop, „On Writing a History of the Ancient Near East”, *Bibliotheca Orientalis*, 54 (1997), coll. 285–305.
- Daniel Krencker & Martin Schede, *Der Tempel in Ankara* (Archäologisches Institut des Deutschen Reiches. Denkmäler antiker Architektur, 3) (Berlin – Leipzig: W. de Gruyter, 1936); Hans G. Güterbock, „The Temple of Augustus in the 1930’s”, in: Kutlu Emre, Barthel Hrouda, Machteld J. Mellink & Nimet Özgüç, Eds., *Tahsin Özgüç’e armağan. Anatolia and the Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (Ankara, 1989), pp. 155–157; Ender Varinlioğlu, „The Temple at Ankara”, in: Thomas Drew-Bear, Mehmet

- Taşlıalan & Christine M. Thomas, éd., *Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie* (Collection Archéologie et Histoire de l'Antiquité. Université Lumière-Lyon 2, vol. 5) (Lyon: Université Lumière-Lyon – Paris: De Boccard, 2002), pp. 393–399; Heidi Hänlein-Schäfer, *Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers* (Archaeologica, 39) (Roma: Giorgio Bretschneider Editore, 1985), küll. p. 185 skk. (Ankara).
- 11 Úti beszámolója: *Legationis Turcicae epistulae IV* (Francofurti, 1595; Monaci: Apud Raphaellem Sadelerum, 1620) / *Reyssen und Bottschafften* (Frankfurt a. M., 1595) stb. – Edward S. Foster (translation) & Karl A. Roider (foreword), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554–1562* (1927) (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2005).
- 12 Dernschwam feljegyzése: Franz Babinger, Hrsg., *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555). Nach der Urschrift im Fugger-Archiv...* (Studien zur Fugger-Geschichte, 7) (München – Leipzig: Duncker & Humblot, 1923) / Hans Dernschwam, *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*, ed. Tardy Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984). – A felfedezés történetéhez: Lajos Tardy & Éva Moskovszky, „Zur Entdeckung des Monumentum Ancyrarum”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1973), pp. 375–401; ezt cáfolólag: Zweder von Martels, „The Discovery of the Res Gestae”, *Res Publica Litterarum*, 14 (1991), pp. 147–156. Lásd még Tardy Lajos, *Régi magyar követjárások Keleten* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), pp. 128–135; uő, *Régi hírünk a világban* (Budapest: Gondolat, 1979), pp. 92–102: „Augustus császár végrendeletének magyar felfedezője.” – Ronald T. Ridley, *The Emperor's Retrospect. Augustus' Res gestae in Epigraphy, Historiography and Commentary* (Studia Hellenistica, 39) (Leuven – Dudley, MA: Peeters, 2003).
- 13 Magyarul: Ivancsó István, *Eteria útinaplója* (Nyíregyháza: Szent Atanáz gör. kat. Hittudományi Főiskola, 1996).
- 14 A babylóni *ziqurratu* helyét csak a XIX. század végén ásta ki a *Deutsche Orient-Gesellschaft* expedíciója.
- 15 *Entwürff einer historischen Architektur* (Wien, 1721; Leipzig, 1725).
- 16 George Kunoth, *Die historische Architektur Fischers von Erlach* (Bonner Beiträge zur Kunstwissenschaft, 5) (Düsseldorf: Verlag L. Schwann, 1956).
- 17 I, no. 3.
- 18 A képmagyarázat szerint: „Tempel Jupiters/Beli samt dem Thürm von 8 Aufsätzen.” – A tervező odaképzelt mindent, amiről Hérodotosznál és Diodórosznál olvasott: az Euphratész hídját, Szemiramisz Függőkertjét, Ninus síremlékét, a rövid magyarázatokban még hivatkozik is az auctorokra.
- 19 Henri Frankfort, „The Ancient Near East as an Historical Entity”, *History*, 37, no. 131 (1952), pp. 193–200.
- 20 Metaforák a történetírásban: Alexander Demandt, *Metaphern für Geschichte. Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken* (München: C. H. Beck, 1978).
- 21 Friedrich Delitzsch, *Wo lag das Paradies? Eine biblisch-assyriologische Studie. Mit zahlreichen assyriologischen Beiträgen zur biblischen Länder- und Völkerkunde und einer Karte Babyloniens* (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1881).
- 22 Gen. 2,4–3,24.
- 23 Egy iráqi régészeti vándorkiállítás az 1970-es években az Édenkert metaforát választotta címéül, ezzel a címmel futott, több nyelven, katalógusa is: *Der Garten in Eden. 7 Jahrtausende Kunst und Kultur an Euphrat und Tigris* (München: Prähistorische Staatssammlung, 1979) stb.
- 24 Gen. 2,8 skk.
- 25 Jonas C. Greenfield, „A Touch of Eden”, in: *Orientalia J.* [Jacques Duchesne-Guillemin emerito oblata (Acta Iranica, 23 / 2<sup>ème</sup> série: Hommages et opera minora, 9) (Leiden: E. J. Brill, 1984), pp. 219–224.
- 26 William F. Albright, „The Location of the Garden of Eden”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 39 (1922), pp. 15–31; Alan R. Millard, „The Etymology of Eden”, *Vetus Testamentum*, 34 (1984), pp. 103–116; B. Kedar-Kopfstein, „eden”, in: G. Johannes Botterweck, Hrsg., *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, V (Stuttgart, etc.: W. Kohlhammer, 1986), coll. 1093–1103; Howard N. Wallace, „Eden, Garden of (Place)”, in: David N. Freedman, Ed., *The Anchor Bible Dictionary*, II (New York, NY: Doubleday, 1992), pp. 281–283.
- 27 Manfred Dietrich, „Der »Garten Eden« und die babylonischen Parkanlagen im Tempelbezirk”, in: Johannes Hahn, Hrsg., *Religiöse Landschaften* (Veröffentlichungen des Arbeitskreises zur Erforschung der Religions- und Kulturgeschichte des Antiken Vorderen Orients..., 4 / Alter Orient und Altes Testament, 301) (Münster: Ugarit-Verlag, 2002), pp. 1–29.
- 28 Ephraim A. Speiser, „The Rivers of Paradise”, in: Richard von Kienle, Anton Moortgat, Heinrich Otten, Einar von Schuler & Walter Zaumseil, Hrsg., *Festschrift Johannes Friedrich...* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1959), pp. 473–485; új lenyomatban in: uő, *Oriental and Biblical Studies* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1967), pp. 23–34.
- 29 Komoróczy Géza, „Harali, a mitikus aranyország”, in: uő, *A šumer irodalmi hagyomány* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979), pp. 281–304.
- 30 Jacob J. Finkelstein, „The West, the Bible and the Ancient Near East: Apperceptions and Categorizations”, *Man*, 9 (1974), pp. 591–608.
- 31 *Ex Oriente lux*, „Keletről jön a fény”: Máté ev. 24,27. Adolf Deissmann, *Licht vom Osten* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1923<sup>4</sup>). – Az ókori Kelet kutatására alkalmazva, a közel-keleti német ásatások eszmei programjával: Friedrich Delitzsch, „*Ex Oriente lux!*” *Ein Wort zur Förderung der Deutschen Orient-Gesellschaft* (s. I. [Leipzig], 1898).
- 32 James H. Breasted, *Ancient Times: A History of the Ancient (J Early) World* (Boston: Ginn & Co., 1916, 1935<sup>2</sup>); „Library edition”: *The Conquest of Civilization* (New York: Harper & Brothers, 1926; revised, 1938<sup>2</sup>; rewritten, ed. by Edith W. Ware, New York: Harper & Row, 1954). – Maga a kifejezés, az átfogó történelmi elmélet nélkül, már több mint egy évtizeddel korábban szerepelt George S. Goodspeed (1860–1905) hasonló tankönyvében: *A History of the Ancient World* (New York: C. Scribner's Son, 1904). – Breasted jelentősége az ókori Kelet kutatásában: William F. Albright, „James Henry Breasted, Humanist” (1936); új lenyomatban in: uő, *History, Archaeology, and Christian Humanism* (New York: McGraw-Hill Book Co., 1964), pp. 217–228.
- 33 A termékeny félhold tudós munkák címében: Albert T. Clay, „The So-called Fertile Crescent and Desert Bay”, *Journal of the American Oriental Society*, 44 (1924), pp. 186–201; Charles Issawi, *The Fertile Crescent, 1800–1914: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1988); Eugen Wirth, „Levante und Fruchtbarer Halbmond. Zu den geographischen Grundlagen der Kulturentwicklung in Vorderasien”, in: Michael Sommer, Hrsg., *Die Levante. Beiträge zur Historisierung des Nahostkonflikts* (Freiburger Beiträge zu Entwicklung und Politik, 27) (Freiburg: Arnold Bergstraesser Institut, 2001), pp. 15–26. Stb.
- 34 Manfred Dietrich & Oswald Loretz, „Die soziale Struktur von Alalah und Ugarit, V: Die Weingärten des Gebietes von Alalah im 15. Jahrhundert”, *Ugarit-Forschungen*, 1 (1969), pp. 37–64.
- 35 Reinhardt Bernbeck, *Steppe als Kulturlandschaft: Das 'Agäe-Gebiet Ostsyriens vom Neolithikum bis zur islamischen Zeit* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient: Ausgrabungen, 1) (Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1993).
- 36 Ti. a természetes csapadéokra alapozott, csatornázó öntözés nélküli szántóföldi mezőgazdaság.
- 37 Remko M. Jas, Ed., *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia* (MOS Studies, 3 / Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 88) (Istanbul – Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2000).
- 38 Sarrukín Születési legendájában a vízmerő, aki a folyamon sodródó sás-kosarat kiemeli, datolyakertet öntöz.
- 39 Tudományos eredményei és nemzetközi elismertsége sem tudták megvédeni a növénynemesítő Micsurin és a szélhámosságra is vetemedő Lisenko féltékenységéből fakadó ellenszenvétől, amely átcsapott politikai üldözésbe; Vavilov lágerben végezte.
- 40 William A. Wigram, *Cradle of Mankind* (London: A. & C. Black, 1914, 1922<sup>2</sup>).

- 41 Barbara McNairn, *The Method and Theory of V. Gordon Childe* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1980). – Ruth Tringham, „V. Gordon Childe 25 Years After: His Relevance for the Archaeology of the Eighties”, *Journal of Field Archaeology*, 10 (1983), pp. 85–100; Bernard Wailes, Ed., *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe* (University Museum Symposium Series, 6 / University Museum Monograph, 93) (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania, The University Museum of Archaeology and Anthropology, 1996), kül. pp. 229–231; Jeremy A. Sabloff, „Postscript: The Continuing Interest in V. Gordon Childe”.
- 42 V. Gordon Childe, *What Happened in History* (Harmondsworth: Penguin Books, 1942; Baltimore, MD: Pelican Books, 1948; Harmondsworth: Penguin Books, 1952, 1954<sup>2</sup>) (a „bölcso” elképzeléshez lásd különösen a VII. fejezetet). – Egyéb összefoglaló munkái az ókori Kelet civilizációinak kifejlődéséről: *The Most Ancient East: The Oriental Prelude to European Prehistory* (London: Kegan Paul, 1928); *The Bronze Age* (Cambridge: The University Press, 1930); *New Light on the Most Ancient East: The Oriental Prelude to European Prehistory* (London: Kegan Paul – New York: D. Appleton-Century, 1934; London: Routledge & Kegan Paul, 1952<sup>2</sup>, 1954<sup>3</sup>, 1969<sup>4</sup>); *The Story of Tools* (London: Cobbett Publishing Co., 1944) / *A szerszámok története* (Budapest: Szikra, 1949); *Society and Knowledge: The Growth of Human Traditions* (New York: Harper, 1956); *The Prehistory of European Society* (Penguin Books) (Harmondsworth: Penguin Books, 1958) / *Az európai társadalom őstörténete* (Studium könyvek, 35) (Budapest: Gondolat Kiadó, 1962).
- 43 V. Gordon Childe, *A civilizáció bölcsoje* (Stúdium könyvek, 11) (Budapest: Gondolat Kiadó, 1959).
- 44 Samuel N. Kramer, *Cradle of Civilization* (Great Ages of Man. A History of the World’s Cultures) (New York: Time Inc., 1967); Charles K. Maisels, *The Near East: Archaeology in the »Cradle of Civilization«* (London: Routledge, 1998).
- 45 Komoróczy Géza, „Bérósis és a mezopotámiai irodalom”, in: uő, *A šumer irodalmi hagyomány* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979), pp. 581–634, kül. 600 skk.
- 46 „Megaliths, Territories and Population”, in: Sigfried J. de Laet, Ed., *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe, mainly during the Neolithic Period and the Bronze Age* (Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 16) (Brugge: De Tempel, 1976), pp. 298–320.
- 47 Harvey Weiss, Ed., *The Origins of Cities in Dry-farming Syrian and Mesopotamia in Third Millennium B.C.* (Guilford, CT: Four Quarters Publishing Co., 1986); Tony J. Wilkinson, „The Structure and Dynamics of Dry-farming States in Upper Mesopotamia”, *Current Anthropology*, 35 (1994), pp. 483–505.
- 48 Robert McC. Adams & Hans J. Nissen, *The Uruk Countryside: The Natural Setting of Urban Societies* (Chicago – London: The University of Chicago Press, 1972); Robert McC. Adams, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Foodplain of the Euphrates* (Chicago – London: The University of Chicago Press, 1981).
- 49 A római *Ceres* gabona-istennő nevéből.
- 50 A lat. *habito*, ‘lakom / otthon(os) vagyok (valahol)’ ige egyes szám harmadik személyű alakja mint főnév (neologizmus).
- 51 Immanuel Löw, „Der Reis”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 21 (1908), pp. 206–215.
- 52 A termesztett kukorica botanikai előzményei és házasításának történeti körülményei egyelőre ismeretlenek. Ásatásokon csupán a termesztett faj maradványai kerültek elő. A legrégebb leletek, jelenlegi ismereteink szerint, a Bat Cave (New Mexico, Egyesült Államok) ásatásai során előkerült apró (mindössze 5–7 cm hosszú) csövek (i. e. 4500 k.), a Tehuacán környéki (Mexico) leletek, ugyancsak barlangokból (i. e. 3500 k.) stb. A kukorica vadon termő előzménye is a pázsitfűfélék közé tartozik, mint a gabonafajtáké.
- 53 Michel Canard, „Le riz dans le Proche Orient aux premiers siècles de l’Islam”, *Arabica*, 6 (1959), pp. 113–131; Daniel T. Potts, „A Note on Rice Cultivation in Mesopotamia and Susiana”, *N.A.B.U.*, 5 (1991), no. 2.
- 54 A rizs a perzsa korban jutott el Indiából Elő-Ázsiába (és maradt ott mind a mai napig a legfőbb növényi táplálék), széles körben a hel-lénisztikus korban terjedt el. Gör. *orizsa*, innen arámi (*orez*) stb. neve.
- 55 A kukorica, krumpli / burgonya, paprika, paradicsom, tök stb. ekkor jutott el Amerikából Európába. Itt az emberi táplálkozásban a burgonya vált vezető kultúrává.
- 56 És különösen Nyugat-Európa–Amerika Izrael-ellenes, „Palesztiná”-t támogató köreiből divatos.
- 57 Edward W. Said, *Orientalism* (London: Routledge & Kegan Paul, 1978) / *Orientalism* (Ullstein-Buch, 35 097) (Frankfurt a. M., etc.: Ullstein, 1981) / *Orientalism. Western Conceptions of the Orient. With a New Afterword* (London: Routledge, 1995) / *Orientalizmus* (Budapest: Európa, 2000); uő, *Culture and Imperialism* (New York: Knopf – London: Chatto and Windus, 1993).
- 58 Vö. Michael Sprinker, Ed., *Edward Said: A Critical Reader* (Oxford – Cambridge, MA: Blackwell, 1992); Fred Halliday, „»Orientalism« and Its Critics”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20 (1993), pp. 145–163. – Douglas Peers, „Orientalism”, in: Kelly Boyd, Ed., *Encyclopaedia of Historians and Historical Writing*, II (London – Chicago: Fitzroy Dearborn Publ., 1999), pp. 884–886; Stefan R. Hauser, „Orientalismus”, in: Manfred Landfester, Hrg., *Der Neue Pauly*, XV/1 (Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2001), coll. 1233–1243. – Mogens T. Larsen, „Orientalism and the Ancient Near East”, in: Michael Harbsmeier & Mogens T. Larsen, Eds., *The Humanities between Art and Science. Intellectual Developments, 1880–1914* (Copenhagen: Akademisk Forlag, 1989), pp. 181–202; Mario Liverani, „Ancient Near Eastern History from Eurocentrism to an »Open World«”, in: Juan José Ayán & Joaquín María Córdoba, Ed., *Ša tudu idū. Estudios sobre las culturas antiguas de Oriente y Egipto. Homenaje al Prof. Angel R. Garrido Herrero* (Isimu. Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad, 2) (Madrid, 1999), pp. 3–9; Ivan D. Kalmar & Derek J. Penslar, Eds., *Orientalism and the Jews* (The Tauber Institute for the Study of European Jewry Series) (Walham, MA: Brandeis University Press – Hanover: University Press of New England, 2004).
- 59 Lásd Bernard Lewis, *Islam and the West* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1993). Stb.
- 60 Johann G. Herder, *Zerstreute Blätter*, III: *Blätter der Vorzeit* (1797); *Stimmen der Völker in Liedern* (1808); Johann W. Goethe, *West-östlicher Diwan* (1819) stb. – Magát az *Orientalismus* szót is Herder használta először, a keleti kultúra csodálatát és befogadását (!) értve rajta.
- 61 Andrea Polaschegg, *Der andere Orientalismus. Regeln deutsch-morgenländischer Imagination im 19. Jahrhundert* (Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte, 35) (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2005).
- 62 Útleírása, Naplóból szemezgetve: *Széchenyi István keleti utazása, 1918–1919*, szerk. Steinert Ágota (Budapest: Terebess Kiadó, 1999).
- 63 A 2 400 kilométer, mellékvonalalaival 3 200 kilométer hosszú „Bagdadbahn” / „Anatolische Bahn” (Istanbul – Konya – Adana – Aleppo – Mósul – Baghdád – Baszra) építése – II. Vilmos császár világpolitikai presztizs-projektje –, sőt, már tervei is (német konzorcium: 1888, koncesszió: 1889, 1903), serkentették és anyagilag is támogatták a német régészeti kutatásokat az Oszmán birodalom területén. A *Deutsche Orient-Gesellschaft* alakuló ülését (1898) tudatosan II. (Nagy) Frigyes porosz király (1740–1786) születésnapjára (január 24) tették. (A nagy vasútépítés 1904-ben kezdődött, de csak 1940-ben fejeződött be.) – A nagyhatalmi törekvéseket Hugo Grothe így fogalmazta meg 1914-ben: a Hamburg–Baszra szárazföldi kapcsolat Németország és Törökország között győzelmet fog aratni az angol imperialisták Gibraltár–Kairó–Kalkutta célja fölött. *Deutschland, die Türker und der Islam. Ein Beitrag zu den Grundlinien der deutschen Weltpolitik im islamischen Orient* (Zwischen Krieg und Frieden, 4) (Leipzig: S. Hirzel, 1914).
- 64 Morris Jastrow, *The War and the Bagdad Railway: The Story of Asia Minor and Its Relation to the Present Conflict* (Philadelphia



- London: J.B. Lippincott Co., 1918); Edward Mead Earle, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway: A Study in Imperialism* (New York: Macmillan, 1923); John B. Wolf, *The Diplomatic History of the Bagdad Railroad* (The University of Missouri Studies. A Quarterly of Research, 11, no. 2) (Columbia: The University of Missouri, 1936); Maybelle R. Kennedy Chapman, *Great Britain and the Bagdad Railway, 1888–1914* (Smith College Studies in History, 31) (Northampton, MA, 1948); Herbert Pönicke, *Die Hedschas- und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner-Pascha* (Beiträge zur Technikgeschichte) (Düsseldorf: VDI-Verlag, 1958).
- 65 Németország 1894-ben létesített konzulátust Baghdádban. Az ásatások terveit mind a konzul, mind az Akadémia, a berlini múzeum és a külügyminisztérium (*Auswärtiges Amt*) erre hivatott tekintélyei alátámasztották azzal az érveléssel (is), hogy a térségben Anglia és Franciaország már több mint 50 éve folytatnak régészeti kutatásokat.
- 66 Lásd például, John S. Guest, *The Euphrates Expedition* (London: Kegan Paul International, 1992) (Anglia lépései Oroszország közel-keleti expanziójának megállítására a XIX. század első felében).
- 67 Ann C. Gunter & Mogens T. Larsen, Eds., *The Construction of the Ancient Near East, I–II / Culture and History*, 11 (*Special Issue*) (Copenhagen, 1992).
- 68 Michael Seymour, „Ancient Mesopotamia and Modern Iraq in the British Press, 1980–2003”, *Current Anthropology*, 45 (2004), pp. 351–368.
- 69 Az állam eredetéhez lásd Roman Herzog, *Staaten der Frühzeit. Ursprünge und Herrschaftsformen* (München: C. H. Beck, 1988, 1998<sup>2</sup>) / *Ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái* (Egyetemi Könyvtár) (Budapest: Corvina, 1999). – Az állam régészeti / korai történeti fogalma: Henri J. M. Claessen & Peter Skalník, Eds., *The Early State* (New Babylon. Studies in the Social Sciences, 32) (The Hague: Mouton, 1978); uők, Eds., *The Study of the State* (New Babylon. Studies in the Social Sciences, 35) (The Hague: Mouton, 1981). – Harald Biezais, Ed., *The Myth of the State* (Scripta Instituti Donneriani Aboensis, 6) (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1972).
- 70 Bruce G. Trigger, „Generalized Coercion and Inequality: The Basis of State Power in the Early Civilizations”, in: Henri J. M. Claessen, Pieter van der Velde & M. Estelle Smith, Eds., *Development and Decline: The Evolution of Sociopolitical Organization* (South Hadley, MA: Bergin and Garvey, 1985), pp. 46–61.
- 71 Henry T. Wright, „Recent Research on the Origin of the State”, *Annual Review of Anthropology*, 6 (1977), pp. 379–397; uő, „Prestate Political Formations”, in: Timothy K. Earle, Ed., *On the Evolution of Complex Societies. Essays in Honor of Harry Hoijer, 1982* (Other Realities, 6) (Malibu: Undena Publications, 1984), pp. 41–77 / ~, in: Gil Stein & Mitchell S. Rothman, Eds., *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity* (Monographs in World Archaeology, 18) (Madison, WI: Prehistoric Press, 1994), pp. 67–84; uő, „The Susiana Hinterlands during the Era of Primary State Formation”, in: Frank Hole, Ed., *The Archaeology of Western Iran: Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest* (Smithsonian Series in Archaeological Inquiry) (Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1987), pp. 141–155; uő, „Uruk States in Southwestern Iran”, in: Gary M. Feinman & Joyce Marcus, Eds., *Archaic States* (School of American Research Advanced Seminar Series) (Santa Fe, NM: School of American Research Press, 1998), pp. 173–197; Mitchell S. Rothman, „The Origin of the State in Greater Mesopotamia”, *The Canadian Journal for Mesopotamian Studies. Bulletin*, no. 38 (2003), pp. 23–37.
- 72 Henry T. Wright: „chiefdom”.
- 73 Elmar Service, *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective* (New York, NY: Random House, 1962, 1971<sup>2</sup>); uő, *Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution* (New York, NY: W. W. Norton, 1975); Ronald Cohen & Elmar Service, Eds., *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution* (Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1978).
- 74 Timothy K. Earle, *How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1997).
- 75 Kent V. Flannery, „The Cultural Evolution of Civilizations”, *Annual Review of Ecology and Systematics*, 3 (1972), pp. 399–426; uő, „Prehistoric Social Evolution”, in: Carol R. Ember & Melvin Ember, Eds., *Research Frontiers in Anthropology* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1995), pp. 1–26; uő, „Process and Agency in Early State Formation”, *Cambridge Archaeological Journal*, 9 (1999), pp. 3–21.
- 76 Kent V. Flannery, „Chiefdoms in the Early Near East: Why It’s so Hard to Identify Them”, in: Abbas Alizadeh, Yousef Majidzadeh & Sadegh M. Shahmirzadi, Eds., *The Iranian World. Essays on Iranian Art and Archaeology Presented to Ezat O. Negahban* (Tehran: Iran University Press, 1999), pp. 44–63. – Gil Stein & Mitchell S. Rothman, Eds., *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity* (Monographs in World Archaeology, 18) (Madison, WI: Prehistoric Press, 1994).
- 77 Eszter k., 3,12 stb.
- 78 Ezt jelképezi a mitológia is: az írást Thot isten találta fel. – Vö. Platón, *Phaidrosz*, 274C sk.
- 79 Nicholas Postgate, Tao Wang & Toby Wilkinson, „The Evidence for Early Writing: Utilitarian or Ceremonial?”, *Antiquity*, 69 (1995), pp. 459–480.
- 80 Ignace J. Gelb, *A Study of Writing: The Foundations of Grammarology* (Chicago: University of Chicago Press, 1952) / *Von der Keilschrift zum Alphabet. Grundlagen einer Schriftwissenschaft* (Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1958) / *A Study of Writing...* (Chicago: University of Chicago Press, 19692).
- 81 Johannes Friedrich, „Die Parallel-Entwicklung der drei alten Schrift-Urschöpfungen”, in: *Studia biblica et orientalia*, III: *Oriens antiquus* (Analecta Biblica, 12) (Roma: Pontificio Istituto Biblico, 1959), pp. 95–101.
- 82 Az uruki íva archaikus ásatási rétegnek Egyiptomban régészeti nagyjából a Negade II / *Gerzéen* felel meg, ebben a rétegben azonban Egyiptomban még nincs szorosabb értelemben vett írás.
- 83 Asko Parpola, „The Indus Script: A Challenging Puzzle”, *World Archaeology*, 17, no. 3 (1986), pp. 399–419; uő, *Deciphering the Indus Script* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- 84 William G. Boltz, „Early Chinese Writing”, *World Archaeology*, 17, no. 3 (1986), pp. 420–436.
- 85 Hans J. Nissen, „The Emergence of Writing in the Ancient Near East”, *Interdisciplinary Science Reviews*, 10 (1985), pp. 349–361; uő, „The Archaic Texts from Uruk”, *World Archaeology*, 17, no. 3 (1986), pp. 317–334; Margaret W. Green, „Archaic Uruk Cuneiform”, *American Journal of Archaeology*, 90 (1986), pp. 464–466.
- 86 Az Indus-völgy írását mintegy 3 500 pecsételő feliratából ismerjük, ezeken egyenként nem több, mint 5 jel található, a teljes jelkészlet mintegy 350–450 grafémából áll. A megfejtési kísérletek eddig nem vezettek biztos eredményre. Valószínű, hogy az írás logosyllabografikus, a feliratok neveket és esetleg címekeket tartalmaznak. Történeti érvek mellett szólnak, hogy nyelvük közel áll a későbbből ismert drávida nyelvekhez (brahui stb.).
- 87 Alfred L. Kroeber, „Stimulus Diffusion”, *American Anthropologist*, NS 42 (1940), pp. 1–20.
- 88 Ilyen közvetítő lehet az írás eszméjéhez Egyiptomban a Delta lakossága, amelynek erős elő-ázsiai kapcsolatai voltak. – Alexander Scharff, *Archäologische Beiträge zur Frage der Entstehung der Hieroglyphenschrift* (Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 1942, no. 3) (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften / C. H. Beck, 1942); Siegfried Schott, *Hieroglyphen. Untersuchungen zum Ursprung der Schrift* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse, Abhandlungen, 50, no. 24) (Wiesbaden: F. Steiner, 1951); Wolfgang Helck, „Gedanken zum Ursprung der ägyptischen Schrift”, in: Paule Posener-Kriéger, Éd., *Mélanges Gamal eddin Mokhtar*, I (Bibliothèque d’Étude, 97, no. 1–2) (Cairo: Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire, 1985), pp. 395–408; John D. Ray, „The Emergence of Writing in Egypt”, *World Archaeology*, 17, no. 3 (1986), pp. 307–316.

- 89 Johannes Friedrich (1893–1972) német orientalista nyelvész (hettitológus), aki behatóan foglalkozott az írás egyetemes történetével, hasonló módon magyarázza több újkori írásrendszer kidolgozását; Johannes Friedrich, *Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigung ihrer geistigen Entwicklung* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1966), p. 161 skk.
- 90 Denise Schmandt-Besserat, *An Archaic Recording System and the Origin of Writing* (Syro-Mesopotamian Studies, 1, no. 2) (Malibu, CA: Undena Publications, 1977); uő, „The Earliest Uses of Clay in Syria”, *Expedition*, 19, no. 3 (1977), pp. 28–42; uő, „The Earliest Precursor to Writing”, *Scientific American*, 238 (1978), pp. 50–59; uő, „An Archaic Recording System in the Uruk–Jemdet Nasr Period”, *American Journal of Archaeology*, 83 (1979), pp. 19–48; uő, „Tokens at Susa”, *Oriens Antiquus*, 25 (1986), pp. 93–125; uő, „An Ancient Token System: The Precursor to Numerals and Writing”, *Archaeology*, 39 (1986), pp. 32–39; uő, „Tokens at Uruk”, *Baghdader Mitteilungen*, 19 (1988), pp. 1–175, tt. I–XII; uő, *Before Writing, I: From Counting to Cuneiform, II: A Catalog of Near Eastern Tokens* (Austin, TX: University of Texas Press, 1992); uő, *How Writing Came About?* (Austin, TX: University of Texas Press, 1996). – Jöran Friberg, „Preliterate Counting and Accounting in the Middle East”, *Orientalistische Literaturzeitung*, 89 (1994), coll. 477–502. – Bírálattát lásd Stephen J. Lieberman, „Of Clay Pebbles, Hollow Clay Balls, and Writing: A Sumerian View”, *American Journal of Archaeology*, 84 (1980), pp. 340–358; Piotr Michalowski, „Tokenism”, *American Anthropologist*, 95 (1993), pp. 996–999; Paul Zimansky, *Journal of Field Archaeology*, 20 (1993), pp. 513–517.
- 91 Robert K. Englund, „The Proto-Elamite Script”, in: Peter T. Daniels & William Bright, Eds., *The World's Writing Systems* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1996), pp. 160–164.
- 92 Vadim M. Masson & Viktor I. Sarianidi, *Central Asia: Turkmenia before the Achaemenids* (Ancient Peoples and Places) (London: Thames and Hudson, 1972), p. 128 skk.; Vadim M. Masson, *Egy kökori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. A termelő gazdálkodás kezdetei* (Budapest: Gondolat, 1978), p. 78 skk.
- 93 Shan M. M. Winn, *Pre-Writing in Southeastern Europe: The Sign System of the Vinča Culture* (Calgary, Alberta: Western Publishers, 1981); Emilia Masson, „L'écriture dans les civilisations danubiennes néolithiques”, *Kadmos*, 23 (1984), pp. 89–123; Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe* (San Francisco, CA: HarperCollins, 1991), p. 62 skk.
- 94 Sabah A. Jasim & Joan Oates, „Early Tokens and Tablets in Mesopotamia: New Information from Tell Abada and Tell Brak”, *World Archaeology*, 17, no. 3 (1986), pp. 348–362; Hans J. Nissen, „The Context of the Emergence of Writing in Mesopotamia and Iran”, in: John E. Curtis, Ed., *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict, 3500–1600 BC* (London: British Museum Press, 1993), pp. 54–71; Piotr Michalowski, „Mesopotamian Cuneiform: Origin”, in: Peter T. Daniels & William Bright, Eds., *The World's Writing Systems* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1996), pp. 33–36.
- 95 Az ékírásban rendszerint a sumer szó jelét használják logogrammaként (DINGIR) más nyelvű szövegekben is. Több nyelv írásbeliségében a sumero- vagy akkadogramma elfedi az adott nyelvi szót.
- 96 Többes szám: *enna*.
- 97 Christian Girbal, „Zum hattischen Lexikon”, *Altorientalische Forschungen*, 29 (2002), pp. 249–287, küll. p. 251.
- 98 Többes szám: *vashab* (\**fashaf*). – Istennevekben: *zipa* / *sepa*.
- 99 Hans Ehelolf, „Hethitisch–akkadische Wortgleichungen”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 43 (1936), pp. 170–195, küll. p. 170–181; Heinz Kronasser, „Das hethitische Wort für »Gott«: Die Sprache”, 5 (1959), pp. 55–70. – Henri Wittmann, „The Development of *κ* in Hittite”, *Glotta*, 3 (1969), pp. 22–26.
- 100 Var.: *sivannis*.
- 101 Benno Landsberger, *Three Essays on the Sumerians*. Introduction and translation by Maria deJong Ellis (Sources and Monographs. Monographs on the Ancient Near East, 1, no. 2) (Los Angeles: Undena Publications, 1974).
- 102 Jean Bottéro, „Les divinités sémitiques anciennes en Mésopotamie”, in: Sabatino Moscati, Ed., *Le antiche divinità semitiche* (Studi Semitici, 1) (Roma: Università di Roma, Istituto di studi del Vicino Oriente, 1958), pp. 17–63; Jimmy Jack M. Roberts, *The Earliest Semitic Pantheon. A Study of the Semitic Deities Attested in Mesopotamia before Ur III* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1972); Luigi Cagni, „Considerazioni sulla più antica religione semitica in Mesopotamia”, *Oriens Antiquus*, 16 (1977), pp. 205–226.
- 103 „Sumerian or Cryptography”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1900), pp. 75–96.
- 104 Eleanor Robson, „The Tablet House: A Scribal School in Old Babylonian Nippur”, *Revue d'Assyriologie*, 95 (2001), pp. 39–67.
- 105 Antoine Cavigneaux, „A Scholar's Library in Meturan?”, in: Tzvi Abusch & Karel van der Toorn, Eds., *Mesopotamian Magic: Textual, Historical and Interpretative Perspectives* (Groningen: Styx, 1999), pp. 253–273.
- 106 Bendt Alster, *Proverbs of Ancient Sumer: The World's Oldest Proverb Collections* (Bethesda, MD: CDL Press, 1997).
- 107 Herman L. J. Vanstiphout, „How Did They Learn Sumerian?”, *Journal of Cuneiform Studies*, 31 (1979), pp. 118–126; Stephen J. Tinney, „On the Curricular Setting of Sumerian Literature”, *Iraq*, 59 (1999), pp. 159–172.
- 108 Adam Falkenstein & Wolfram von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete* (Zürich – Stuttgart: Artemis-Verlag, 1953); Komoróczy Géza, „Fénylő ölednek édes örömeiben...” *A sumer irodalom kistükre* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1970, 1983<sup>2</sup>); Thorkild Jacobsen, *Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion* (New Haven: Yale University Press, 1976); uő, *The Harps that Once... Sumerian Poetry in Translation* (New Haven: Yale University Press, 1987).
- 109 <<http://www-etcsl.orient.ox.ac.uk>>
- 110 Jeremy Black, Graham Cunningham, Eleanor Robson & Gábor Zólyomi, *The Literature of Ancient Sumer* (Oxford University Press, 2004).
- 111 Thorkild Jacobsen, „The Assumed Conflict between Semites and Sumerians”, *Journal of the American Oriental Society*, 59 (1939), pp. 485–495; újra közölve in: uő, *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture* (Harvard Semitic Series, 21) (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970), pp. 187–192, 416–421. – Hans J. Nissen, „Sumerian against Akkadian Art: Art and Politics in Babylonia of the Mid-third Millennium B.C.”, in: Marilyn Kelly-Buccellati, Ed., *Insight through Images. Studies in Honor of Edith Porada* (Bibliotheca Mesopotamica, 21) (Malibu, CA: Undena Publications, 1986), pp. 189–196.
- 112 A szikesedés bizonyítékai körüli vitához lásd Thorkild Jacobsen & Robert McC. Adams, „Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, *Science*, 128, no. 3334 (1958), pp. 1251–1258; Thorkild Jacobsen, *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity. Diyala Basin Archaeological Projects: Reports on Essential Results, 1957–58* (Bibliotheca Mesopotamica, 14) (Malibu, CA: Undena Publications, 1982). – Vita: Marvin A. Powell, jr., „Salt, Seed and Yields in Sumerian Agriculture: A Critique of the Theory of Progressive Salinisation”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 75 (1985), pp. 7–38; Michal Artyz & Daniel Hillel, „A Defense of the Theory of Progressive Soil Salinization in Ancient Southern Mesopotamia”, *Geoarchaeology*, 3 (1988), pp. 235–238.
- 113 Karlheinz Kreeb, *Ökologische Grundlagen der Bewässerungskulturen in den Subtropen. Mit besonderer Berücksichtigung des Vorderen Orients* (Stuttgart. Gustav Fischer Verlag, 1964).
- 114 Werner Nützel, „Die Bodenversalzung als mögliche Ursache für die Schwerpunktverlagerung von Südmesopotamien über Babylonien nach Assyrien”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, no. 124 (1992), pp. 79–86; uő, *Einführung in die Geo-Archäologie des Vorderen Orients* (Wiesbaden: Reichert Verlag, 1904), p. 26 skk.